

Το Βιβλίο του μαθητή «**Ανθολόγιο Φιλοσοφικών Κειμένων**» της **Γ' Τάξης του Γυμνασίου** και το αντίστοιχο Βιβλίο του εκπαιδευτικού συντάχθηκαν με βάση το Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγραμμάτων Σπουδών (Δ.Ε.Π.Π.Σ.) και το Αναλυτικό Πρόγραμμα Σπουδών (ΑΠΣ), σύμφωνα με το ΑΠΣ της υποχρεωτικής εκπαίδευσης (ΦΕΚ 303 και ΦΕΚ 304, Μάρτιος 2003) για το ανωτέρω μάθημα και με βάση τις Προδιαγραφές Συγγραφής των Σχολικών Βιβλίων, ώστε να ανταποκρίνονται στους στόχους και στη μεθοδολογία της διδασκαλίας του μαθήματος της Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσας και Γραμματείας από μετάφραση. Σύμφωνα με το Δ.Ε.Π.Π.Σ. κατά το Γ' τρίμηνο της Γ' Τάξης Γυμνασίου διδάσκεται το «**Ανθολόγιο Φιλοσοφικών Κειμένων**» (συνολικά 28 διδακτικές ώρες, από 16 Φεβρουαρίου ως το τέλος του διδακτικού έτους). Για τα κριτήρια επιλογής των κειμένων που ανθολογούνται και για γενικές επισήμανσεις σχετικές προς τη διδασκαλία παραπέμπουμε στις γενικές οδηγίες της Εισαγωγής.

Για τη διάρθρωση του Βιβλίου του μαθητή παραπέμπουμε στο προλογικό σημείωμα του Βιβλίου του μαθητή. Ωστόσο, σχετικά με τη διάρθρωση του βιβλίου αυτού επισημαίνουμε ότι κάθε κεφάλαιο αποτελείται από τον **Προοργανωτή**, όπου σε μια ξεχωριστή σελίδα δίνονται, συνοπτικά και με γενικό τρόπο, οι θεματικοί άξονες των επιμέρους ενότητων που ακολουθούν. Η **Εισαγωγή** του κάθε κεφαλαίου, που ακολουθεί, παρέχει πληροφορίες και θέτει ερωτήματα για τις θεματικές ενότητες που οι μαθητές θα διδαχθούν (Προσωκρατικοί φιλόσοφοι, Σοφιστές, Σωκράτης και Πλάτων, Αριστοτέλης, Κυνική φιλοσοφία και φιλοσοφίες των ελληνοιστικών και ρωμαϊκών χρόνων). Κάθε **Ενότητα** εκάστου κεφαλαίου αποτελείται από τον **προοργανωτή** και το **επιλεγμένο κείμενο**, που βρίσκεται στην αριστερή σελίδα, ενώ οι πλαγιότιτλοι βρίσκονται σε άμεση επικοινωνία με αυτό. Τα **Σχόλια**, με λεξιλογικό-σημσιολογικό, πραγματολογικό και ερμηνευτικό χαρακτήρα, βρίσκονται στη δεξιά σελίδα σε αντιστοιχία προς το κείμενο που εξετάζεται για τη διευκόλυνση του μαθητή. Επισημαίνεται ότι τα σχόλια στο Βιβλίο του μαθητή δεν αποτελούν αντικείμενο ιδιαίτερης διδασκαλίας, αλλά είναι απλώς βοηθητικό υλικό για τον μαθητή. Όσον αφορά στη διδασκαλία των κειμένων και των παράλληλων κειμένων, σε περίπτωση που είναι περισσότερα του ενός, επιλέγεται αυτό που είναι προσφορότερο για τους διδακτικούς στόχους του μαθήματος. Τα **Παράλληλα κείμενα**, που παρατίθενται στην επόμενη σελίδα, σχετίζονται άμεσα με το ίδιο το κείμενο και είναι είτε του ανθολογούμενου φιλοσόφου είτε άλλου της ίδιας χρονικής περιόδου ή μεταγενέστερης εποχής και σκοπεύουν να ενισχύσουν ή να προεκτείνουν τη γνώση. Στα περιθώρια των σελίδων δίδονται σύντομες φράσεις, σε πρωτότυπη μορφή από το ίδιο το κείμενο ή άλλες αποφθεγματικού χαρακτήρα, για να επιτευχθεί μια πρώτη προσέγγιση του φιλοσοφικού λόγου κατ' αντιστοιχία προς τη νεοελληνική του απόδοση, καθώς και σύντομα αποσπάσματα πεζού ή ποιητικού λόγου από ενδεικτικά, ιδεολογικά συναφή ή μη, κείμενα της αρχαίας και νεοελληνικής γραμματείας. Το εικονογραφικό υλικό, επιλογής των συγγραφέων, έχει αντληθεί από διάφορες πηγές για να ενισχύσει και προεκτείνει τη διδακτική πράξη. Το **Γλωσσάριο** παρατίθεται σε κάθε ενότητα, στο περιθώριο της σελίδας για την καλύτερη οργάνωση του συγκεκριμένου σχολικού βιβλίου και με κριτήρια την αναγνωσιμότητα και ελκυστικότητά του για το μαθητή. Στο τέλος της κάθε ενότητας, προτείνονται **ερωτήσεις, εργασίες, δραστηριότητες και διαθεματικές εργασίες**, με σκοπό να ελεγχθούν ή να αξιοποιηθούν οι γνώσεις που αποκτήθηκαν, να ελεγχθεί η κατανόηση του κειμένου και να οδηγηθούν οι μαθητές σε παραγωγή λόγου ή σε δημιουργικές και διερευνητικές διαδικασίες. Το βιβλίο αυτό συμπληρώνεται με μια γενική επισκόπηση, χάρτη, χρονολογικό πίνακα, γλωσσάριο φιλοσοφικών όρων, σύντομα εργοβιογραφικά στοιχεία φιλοσόφων, αλφαβητικό ευρετήριο φιλοσοφικών όρων και κυρίων ονομάτων.

Για τη διάρθρωση του Βιβλίου του εκπαιδευτικού έχουμε να παρατηρήσουμε επίσης τα ακόλουθα: Σε αυτό υπάρχει αντιστοιχία με το Βιβλίο του μαθητή, προτείνονται ενδεικτικοί τρόποι διδακτικής αξιοποίησης του υλικού και παρέχεται υποστηρικτικό ερμηνευτικό υλικό στον διδάσκοντα. Πιο συγκεκριμένα, το βιβλίο αυτό περιέχει τους διδακτικούς στόχους που προηγούνται, σε αντιστοιχία προς τον προοργανωτή της κάθε ενότητας, το πρωτότυπο κείμενο, καθώς και καταγραφή εκδόσεων και μεταφράσεων που έχουν χρησιμοποιηθεί γι' αυτό, διδακτικές επισημάνσεις και ενδεικτικές απαντήσεις στις ερωτήσεις-εργασίες. Τα σχόλια για τη διαθεματική εργασία καθώς και τα συμπληρωματικά σχόλια, με ανθολογημένα κείμενα από έγκυρη βιβλιογραφία, συμπληρώνουν τη διάρθρωση του Βιβλίου του εκπαιδευτικού και συνδέονται με τα σχόλια και τις ερωτήσεις-εργασίες του Βιβλίου του μαθητή. Στις **διδακτικές επισημάνσεις** προτείνονται τρόποι διδακτικής οργάνωσης του υλικού με αναφορά στους θεματικούς-ερμηνευτικούς άξονες, ενώ τα **συμπληρωματικά σχόλια** επιβοηθούν όχι μόνο στην κατανόηση του σχολιαζόμενου κειμένου, κύριου ή παράλληλου, αλλά και των εργασιών και δραστηριοτήτων που παρέχονται. Το εικονογραφικό υλικό στο Βιβλίο του μαθητή συνδέεται οργανικά με τα ανθολογημένα κείμενα και έχει τεθεί για να χρησιμοποιηθεί εποικοδομητικά, αφού συχνά υποδεικνύονται ασκήσεις-εργασίες, που αναφέρονται σ' αυτά, οι οποίες συνδέονται με τη φιλοσοφία, με τη επιστήμη, την τέχνη και τον πολιτισμό της αρχαιότητας, βοηθώντας, κυρίως, τη διαθεματικότητα. Η απεικόνιση δεν αφορά μόνο στα πορτρέτα των φιλοσόφων που συγκροτούν την ιστορία της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας, αλλά και στις ιδέες, ιδιαίτερα της ηθικής και πολιτικής φιλοσοφίας, αλλά και της γνωσιολογίας και της μεταφυσικής, οι οποίες ενέπνευσαν καλλιτέχνες από την αρχαιότητα μέχρι και τον 20ό αιώνα. Έντυπη βιβλιογραφία, ενδεικτική, για να ανατρέξει ο διδάσκων στα βιβλία που στήριξαν τη συγγραφή του Βιβλίου του μαθητή και του εκπαιδευτικού, δίνεται στο τέλος της Εισαγωγής και κάθε Κεφαλαίου.

Για σχέδια εργασίας και αξιολόγησης παραπέμπουμε στο υλικό που περιέχεται στο CD-ROM *Φιλοσοφία της Γ' Γυμνασίου*. Επισημαίνουμε ότι η διδασκαλία του φιλοσοφικού κειμένου από μετάφραση μπορεί να συνδεθεί με ποικίλα θέματα από διάφορα γνωστικά πεδία (Αρχαία Ελληνική Γραμματεία, Νεοελληνική Λογοτεχνία, Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή, Ιστορία, Θρησκευτικά, Μαθηματικά, Φυσική, Αισθητική Αγωγή, Πληροφορική). Βιβλία αναφοράς είναι η *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Γραμματείας Α', Β', Γ' Γυμνασίου*, ΟΕΔΒ, Αθήνα, 2007 και συμπληρωματικό διδακτικό υλικό παρέχει το εγκεκριμένο CD-ROM αλλά και χάρτες, βιντεοταινίες κ.ά.

Τελειώνοντας, θα θέλαμε να επισημάνουμε ότι ο εκπαιδευτικός δεν είναι υποχρεωμένος να ακολουθήσει τις διδακτικές και ερμηνευτικές κατευθύνσεις που του δίδονται ούτε να πραγματοποιήσει όλα τα θέματα που τίθενται. Καταβλήθηκε, ωστόσο, προσπάθεια οι γνώσεις να διαχέονται και να επαναλαμβάνονται σε όλες τις ενότητες, ώστε να διευκολύνεται η οργάνωση συζητήσεων φιλοσοφικής επιχειρηματολογίας, με σκοπό τη σύγκριση και την επικαιρότητα των θέσεων των αρχαίων φιλοσόφων, κυρίως σε θέματα ηθικής, πολιτικής και κοινωνικής φιλοσοφίας. Οι συγγραφείς ήταν υποχρεωμένοι να ακολουθήσουν το αναλυτικό πρόγραμμα και να καλύψουν 24 ενότητες οι οποίες, ενδεχομένως, δεν είναι εφικτό να διδαχθούν στο σύνολό τους, στο προβλεπόμενο χρονικό διάστημα, αν λάβουμε υπόψη τον χρόνο που απαιτείται για τη διδασκαλία της **Γενικής Εισαγωγής**, των **Εισαγωγών** κάθε κεφαλαίου, καθώς και της **Γενικής Επισκόπησης**, με την οποία ολοκληρώνεται το Βιβλίο του μαθητή.

Τέλος, επιθυμούμε να ευχαριστήσουμε τον κ. Γιάννη Σπυράλατο, θεολόγο-φιλόλογο με ειδικευση στην Ιστορία της Φιλοσοφίας, για την ουσιαστική και ανιδιοτελή βοήθειά του σε όλα τα στάδια της εκπόνησης του βιβλίου αυτού. Επίσης ευχαριστούμε τους φιλόλογους κ.κ. Αναστάσιο Στέφο, Βασιλή Μπακούρο και Αντώνη Νικολόπουλο για τις εποικοδομητικές συζητήσεις τους και τις προσεκτικές αναγνώσεις του Βιβλίου του μαθητή και του Βιβλίου του εκπαιδευτικού και όσους συνεισέφεραν στην άρτια έκδοσή του.

Οι συγγραφείς

Η ιδιοτυπία του ανά χείρας *Ανθολογίου* συνίσταται στο γεγονός ότι υπηρετεί δύο σκοπούς συγχρόνως: έναν γενικό, που αφορά στις επιλογές των κειμένων των αρχαίων Ελλήνων φιλοσόφων, και έναν ειδικό, που αφορά στους επιμέρους θεματικούς άξονες στο εσωτερικό κάθε κεφαλαίου, όπως υπάρχουν, σύμφωνα με το Α.Π., ενότητες με ηθική, πολιτική και κοινωνική, κατά το πλείστον, προβληματική.

Κριτήρια επιλογής των κειμένων

1 Για την επιλογή των κειμένων σημαντικό ήταν το κριτήριο της θεματικής συνάφειας, ώστε να διαμορφωθούν συγκεκριμένοι θεματικοί άξονες (μύθος και λόγος, γλώσσα και ρητορική, φύση, νόμος και δικαιοσύνη, γνώση και πραγματικότητα, πολιτική και πολιτεία, έθιμα και κοινωνικές συμβάσεις, αρετές και ευδαιμονία, κόσμος – Θεός – άνθρωπος). Καταβλήθηκε προσπάθεια ώστε οι ενότητες να συνδέονται με ηθική, πολιτική και κοινωνική προβληματική. Σε ορισμένες περιπτώσεις οι θεματικοί άξονες των ενότητων σχετίζονται και με προβλήματα της γνωσιοθεωρίας, της μεταφυσικής, της αισθητικής και της φυσικής φιλοσοφίας.

Αυτό είχε ως συνέπεια σε ορισμένες ενότητες (Προσωκρατικοί, Σοφιστές) να μην τηρηθεί πάντοτε η ιστορική παρουσίαση των φιλοσόφων που ανθολογούνται, πράγμα που γίνεται όμως στις Εισαγωγές και στους χρονολογικούς πίνακες φιλοσόφων και γεγονότων που υπάρχουν στο τέλος του Βιβλίου του μαθητή.

2 Έγινε προσπάθεια να επιλεγούν κείμενα με διαχρονικό και επίκαιρο χαρακτήρα, αντιπροσωπευτικά της φιλοσοφικής προβληματικής πολλών συγγραφέων από διαφορετικές ιστορικές περιόδους της ελληνικής αρχαιότητας, που συνδέουν την ιστορία με τη διάνοηση μιας συγκεκριμένης εποχής. Το γεγονός παρουσιάζει διδακτικό ενδιαφέρον, αλλά συνεπάγεται συγχρόνως ιδιαίτερες δυσκολίες.

3 Η επιλογή των ανθολογημένων κειμένων έπρεπε ορισμένες φορές να γίνει από έργα που διασώθηκαν είτε σε αποσπασματική μορφή είτε, κυρίως, μέσα από τον λόγο της δοξογραφικής παράδοσης. Τελικά, διαφορετικά γραμματειακά είδη, διαφορετικές εποχές, συγγραφείς και θέματα συνυπάρχουν, αναγκαστικά, όχι μόνο στα διαφορετικά κεφάλαια αλλά και σε καθεμιά ξεχωριστή διδακτική ενότητα που εμπεριέχεται σ' αυτά. Για τον λόγο αυτό, κρίνονται αναγκαίες κάποιες γενικές διδακτικές επισημάνσεις.

ΓΕΝΙΚΕΣ ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ

1. Ο προγραμματισμός και η οργάνωση της διδασκαλίας καλό είναι να γίνονται με *μέθοδο κειμενοκεντρική* και συγχρόνως να οδηγούνται οι μαθητές σε διαθεματικές δραστηριότητες, για τις οποίες προσφέρουν υλικό οι παρατιθέμενες εικόνες και τα σχόλια. Οι επιμέρους μαθησιακοί και διδακτικοί στόχοι κατά διδακτική ενότητα είναι διατυπωμένοι αφενός στον σύντομο προοργανωτή, που υπάρχει στην αρχή κάθε ενότητας στο Βιβλίο του μαθητή, και αφετέρου επιγραμματικά στην αρχή κάθε διδακτικής ενότητας στο Βιβλίο του εκπαιδευτικού.

2. Η *ερμηνευτική* προσέγγιση των κειμένων είναι η κύρια διαδικασία μέσω της οποίας επιδιώκεται η επίτευξη των παραπάνω στόχων. Η ερμηνευτική διαδικασία αντιλαμβάνεται το κείμενο ως οργανικό σύνολο και ακολουθεί πορεία από το όλο στα επιμέρους, για να κλείσει με τη συνολική εκτίμησή του. Για τη διδασκαλία των φιλοσοφικών κειμένων, ειδικότερα, στο Δ.Ε.Π.Π.Σ επισημαίνεται ότι μέσα απ' αυτή θα πρέπει «να αναδεικνύεται με σαφήνεια η *προβληματική*, ο τρόπος που τίθεται το *ερώτημα* και δίνονται οι απαντήσεις, να επισημαίνονται οι *πληροφορίες* και η χρήση ειδικής *ορολογίας*».

3. Τα σχόλια, το εικαστικό και πληροφοριακό υλικό, τα γλωσσάρια, οι χάρτες, τα εργοβιογραφικά των αρχαίων Ελλήνων φιλοσόφων που τίθενται στο τέλος του βιβλίου, οι πίνακες αλλά και οι ερωτήσεις στο Βιβλίο του μαθητή υπάρχουν για να βοηθήσουν αυτήν την ερμηνευτική διαδικασία και να την ενισχύσουν με εξωκειμενικές αναφορές. Ανάλογα με τον θεματικό κύκλο, προτείνεται να γίνει επιλεκτική και λειτουργική χρήση αυτού του πλούσιου υλικού, ανάλογα με τα ιδιαίτερα ενδιαφέροντα και το επίπεδο της τάξης, τον διδακτικό χρόνο κ.λπ. Πιο συγκεκριμένα:

1 Βασική επιδίωξη, σύμφωνα με το Π.Σ., είναι να δίνεται κατά την ερμηνευτική πορεία η ευκαιρία στους μαθητές να διατυπώσουν απορίες και προβληματισμούς «που είναι το πρώτο όφελος από τη συναναστροφή με τα φιλοσοφικά κείμενα». Η καλλιέργεια της γλωσσικής ικανότητας των μαθητών και η όξυνση της κριτικής τους σκέψης, που επιδιώκεται με το μάθημα αυτό, επιτυγχάνονται διδακτικά με την παραγωγή πρωτότυπου προφορικού και γραπτού λόγου από αυτούς. Αυτή η φάση της ερμηνευτικής πορείας, που αφορά στην εμπέδωση και προέκταση της νέας γνώσης, καλό είναι να μην παραλείπεται, γι' αυτό σε κάθε ενότητα προτείνεται ενδεικτικά ένα τουλάχιστο θέμα για συζήτηση στην τάξη, ενώ υπάρχουν επιπλέον παράλληλα κείμενα, σχετικά με τη θεματική και την προβληματική της διδακτικής ενότητας. Η σύντομη συζήτηση στην τάξη μπορεί να πάρει διάφορες μορφές (ελεύθερος διάλογος, ημιδομημένη συζήτηση σε ομάδες, αντιπαράθεση απόψεων κ.λπ.) και να αποτελέσει αφορμή για σύνθεση κειμένου στο σπίτι.

2 Η διαθεματικότητα είναι θεμελιώδης αρχή του Π.Σ. Οι περισσότερες δραστηριότητες που προτείνονται έχουν διαθεματικό χαρακτήρα και, επιπλέον, είναι σύνθετες, απαιτούν δηλαδή δραστηριοποίηση των μαθητών έξω από την τάξη, προϋποθέτουν συνεργασία μεταξύ τους ή επικοινωνία με ενήλικες. Ως σύνθετες και διαθεματικού χαρακτήρα, οι δραστηριότητες ενδεικνύονται για την επίτευξη γνωστικών, ψυχοκινητικών και κυρίως συναισθηματικών στόχων, που σχετίζονται με την αποδοχή αξιών, στάσεων και συμπεριφορών. Από αυτή την άποψη, οι δραστηριότητες υπηρετούν τον γενικότερο μορφωτικό-ανθρωπογνωστικό χαρακτήρα του μαθήματος. Αξίζει να σημειωθεί ότι το γνωστικό αντικείμενο της φιλοσοφίας είναι, γενικότερα, διαθεματικό και διεπιστημονικό, αφού η φιλοσοφική σκέψη ασχολείται εξ αντικειμένου με όλους τους τομείς του επιστητού. Ενδεικτικές έννοιες διαθεματικής προσέγγισης: αλληλεπίδραση, άτομο-κοινωνία, μεταβολή, εξέλιξη, παράδοση, ομοιότητα-διαφορά, σύγκρουση. Συμπερασματικά, το τρίπτυχο: ερμηνευτική προσέγγιση και μελέτη κειμένων –προβληματισμός και κριτική συζήτηση σχετικά με συγκεκριμένα θέματα– συμμετοχή σε σύνθετες εργασίες/δραστηριότητες διαθεματικού χαρακτήρα, αποτελεί το σταθερό πλαίσιο για τη διδακτική αντιμετώπιση των θεματικών κύκλων μεγάλου εύρους, όπως λ.χ. εκείνου για τους Σοφιστές.

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ΑΝΑΠΟΛΙΤΑΝΟΣ, Δ., ΨΥΛΟΣ, Στ. & ΠΟΡΤΙΔΗΣ, Δ., *Λογική. Η δομή του επιχειρήματος*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2007.
- ΒΕΙΚΟΣ, Θ., *Ψύχη και κοινωνία. Από τον Θαλή στον Σωκράτη*, εκδ. Σμίλη, Αθήνα 1991.
- ΓΕΩΡΓΟΥΛΗΣ, Κ.Δ., *Ιστορία της ελληνικής φιλοσοφίας*, εκδ. Δημ. Ν. Παπαδήμας, Αθήνα 1994.
- DELIUS, C., GATZEMEIER M., SETCAN, D. WUNSCHER K., *Ιστορία της φιλοσοφίας, Από την Αρχαιότητα έως σήμερα*, Κοπενάγη - Γ. Κ. Ελευθεροουδάκης, Αθήνα 2006.
- ΕΠΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, Κ. Ι., *Περί της πολιτικής*, Επιλεκτα κείμενα της αρχαίας ελληνικής γραμματείας, μτφρ. - σχ., εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 2004.
- DODDS, E. R., *Οι Έλληνες και το παράλογο*, μτφρ. Γ. Γιατρομανωλάκης, εκδ. Ινστιτούτο του Βιβλίου-Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1996.
- ΔΡΑΓΩΝΑ-ΜΟΝΑΧΟΥ, Μ.-ΡΟΥΣΣΟΠΟΥΛΟΣ Γ. (επιμ.), *Η επικαιρότητα της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1997.
- ΔΡΑΓΩΝΑ-ΜΟΝΑΧΟΥ, Μ., *Σύγχρονη ηθική φιλοσοφία. Ο αγγλόφωνος στοχασμός*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1995.
- ΖΙΓΚΟΝ, Ό., *Βασικά προβλήματα της αρχαίας φιλοσοφίας*, μτφρ. Ν. Μ. Σκουτερόπουλος, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1991.
- GUTHRIE, W. K. G., *Οι έλληνες φιλόσοφοι. Από το Θαλή ως τον Αριστοτέλη*, μτφρ. Α. Η. Σακελλαρίου, εκδ. Δημ. Ν. Παπαδήμα, Αθήνα 1987.
- HADOT, Pierre, *Τι είναι η Αρχαία Ελληνική Φιλοσοφία*, μτφρ. Α. Κλαμπασέα, εκδ. Ίνδικτος, Αθήνα 2002.
- ΘΕΟΔΩΡΙΔΗΣ, Χ., *Εισαγωγή εις την φιλοσοφίαν*, Αθήνα 1982.
- IRWIN, T., *Κλασική σκέψη*, μτφρ. Γ. Βογιατζής, εκδ. Πολύτροπον, Αθήνα 2005.
- ΚΑΛΦΑΣ, Β., ΖΑΓΡΑΦΙΔΗΣ, Γ. *Αρχαίοι Έλληνες φιλόσοφοι*, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών, Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη, Θεσ/νίκη 2006.
- KENNY, A. (επιμ.), *Ιστορία της Δυτικής Φιλοσοφίας*, Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης, μτφρ. Δ. Ρισσάκη, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2005.
- ΚΡΕΣΣΕΝΤΟ, Λ., *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Φιλοσοφίας*, μτφρ. Π. Σκόνδας, εκδ. Οδυσσεάς, Αθήνα 1994.
- MERLANI, P., *Η ελληνική φιλοσοφία από τον Πλάτωνα έως τον Πλωτίνο*, πρόλ.-εισαγ. Α. Η. Armstrong, μτφρ. Σ. Παπαϊωάννου, εκδ. Ενάλιος, Αθήνα 2006.
- ΜΙΚΡΟΓΙΑΝΝΑΚΗΣ, Ε., *Παθολογία των πολιτευμάτων στην αρχαιότητα*, εκδ. Ινστιτούτο του Βιβλίου-Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1990.
- ΜΟΥΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, Ε., *Φιλόσοφοι του Αιγαίου*, εκδ. Ίδρυμα Αιγαίου, Αθήνα 1991.
- ΜΠΑΓΚΙΝΙ, Τζ.-Φοβλ Π., *Τα εργαλεία του φιλοσόφου. Φιλοσοφικές έννοιες και μέθοδοι*, μτφρ. Κ. Θεολόγου, εκδ. Καστανιώτη, 2005.
- NAGEL, T., *Θεμελιώδη φιλοσοφικά προβλήματα*, μτφρ. Χρ. Μιχαλοπούλου-Βέικου, εκδ. Σμίλη, Αθήνα 1989.
- RUSSELL, B., *Τα προβλήματα της φιλοσοφίας*, μτφρ. Γ. Δυριώτη, εκδ. Αρσενίδης, Αθήνα.
- ΣΑΤΕΛΕ, Φρ., *Η φιλοσοφία*, 3 τόμ., μτφρ. Κ. Παπαγιώργης, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1985.
- ΤΣΕΛΕΡ-ΝΕΣΤΛΕ, *Ιστορία της ελληνικής φιλοσοφίας*, μτφρ. από την δεκάτη έκδοση από Χ. Θεοδωρίδη, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1990.
- VEGETTI, M., *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Φιλοσοφίας*, μτφρ. Ι. Α. Δημητρακόπουλος, 10η έκδ., εκδ. Π. Τραυλός, Αθήνα 2000.
- VERNANT, J. P., *Μύθος και σκέψη στην Αρχαία Ελλάδα*, μτφρ. Στ. Γεωργουδής, 2η έκδ., εκδ. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 1989.
- WINDELBAND, W. - HEIMSOETH H., *Εγχειρίδιο ιστορίας της φιλοσοφίας*, μτφρ. Ν.Μ. Σκουτερόπουλος, 3 τόμ., (Α' τόμος: *Η φιλοσοφία των αρχαίων. Η φιλοσοφία των ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων*), εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1980.
- WOLFF, J., *Introduction to Political Philosophy*, Oxford University Press, Oxford 1996.

Οι Προσωκρατικοί

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η εισαγωγή μπορεί να αποτελέσει το ερέθισμα, για να εισαχθούν οι μαθητές στο πρώτο κεφάλαιο του *Ανθολογίου*. Κατά τη διδασκαλία είναι χρήσιμο οι μαθητές να ανατρέχουν και να συμβουλευούνται τον χρονολογικό πίνακα, τον χάρτη καθώς και τα εργοβιογραφικά που παρατίθενται στο κείμενο ή στο παράρτημα. Η διδασκαλία της εισαγωγής γίνεται και κατά την επεξεργασία των επιμέρους ενοτήτων και με βάση ερωτήσεις για την κατανόηση του κειμένου. Αποσαφηνίζονται όσα δεν έχουν κατανοηθεί επαρκώς από τους μαθητές. Γίνεται ανακεφαλαίωση και σύνδεση με τον σύγχρονο προβληματισμό για τα θέματα που συζητήθηκαν.

ΕΝΟΤΗΤΑ 1

Από τη μυθο-λογική στην ορθο-λογική εξήγηση του κόσμου

(1 διδακτική ώρα)

Διδακτικοί στόχοι

- Να αντιληφθούν την προσπάθεια των Προσωκρατικών για λογική εξήγηση του κόσμου και τη διαφορά της από τις μυθολογικές ερμηνείες, μέσα από τα σύντομα αποσπάσματα των Μιλησίων.
- Να διακρίνουν την προσπάθεια να δοθεί μια θεωρία για το κοσμικό σύστημα μέσα από τον ποιητικό λόγο του Εμπεδοκλή, ο οποίος στηρίχθηκε στους προηγούμενους προσωκρατικούς φιλοσόφους (Θαλής, Αναξίμανδρος, Αναξίμενης, Ηράκλειτος).
- Να συνδέσουν ορισμένες έννοιες του προσωκρατικού στοχασμού με σύγχρονους επιστημονικούς όρους που τους είναι γνωστοί από άλλα μαθήματα.
- Να προβληματιστούν και να συζητήσουν σχετικά με την επικαιρότητα και τη σημασία της σκέψης των Προσωκρατικών για θέματα που αφορούν τις επιστήμες και την κοινωνία.

Το πρωτότυπο κείμενο

1 ... (τὸ μέντοι πλῆθος καὶ τὸ εἶδος τῆς τοιαύτης ἀρχῆς οὐ τὸ αὐτὸ πάντες λέγουσιν), ἀλλὰ Θαλῆς μὲν ὁ τῆς τοιαύτης ἀρχηγὸς φιλοσοφίας ὕδωρ εἶναι φησιν... (Θαλῆς, ἀπόσπ. Α 12, Ἀριστοτέλης, *Μετὰ τὰ φυσικά*, Α3, 983b6)

Ἀναξίμανδρος [...] ἀρχὴν [...] εἴρηκε τῶν ὄντων τὸ ἄπειρον... (Ἀναξίμανδρος, ἀπόσπ. 12Α9, Σιμπλίκιος, *Εἰς φυσικά*, 24, 13)

... οἶον ἢ ψυχὴν, φησὶν, ἢ ἡμετέρα ἀήρ οὕσα συγκρατεῖ ἡμᾶς, καὶ ὅλον τὸν κόσμον πνεῦμα καὶ ἀήρ περιέχει... (Ἀναξίμενης, ἀπόσπ. Β2, Ἀέτιος Ι 3, 4)

πυρός τε ἀνταμοιβὴ τὰ πάντα καὶ πῦρ ἀπάντων... (Ἡράκλειτος, ἀπόσπ. Β90, Πλούταρχος, *Περὶ τοῦ ΕΙ*, 388d)

2 ἀλλ' ἄγε μύθων κλυθὶ μάθη γὰρ τοι φρένας αὔξει ὥς γὰρ καὶ πρὶν ἔειπα πιφαύσκων πείρατα μύθων, δίπλ' ἐρέω· τοτὲ μὲν γὰρ ἔν ἠϋξήθη μόνον εἶναι

ἐκ πλεόνων, τοτὲ δ' αὖ διέφν πλέον' ἐξ ἐνὸς εἶναι,
 πῦρ καὶ ὕδωρ καὶ γαῖα καὶ ἠέρος ἄπλετον ὕψος,
 Νεῖκός τ' οὐλόμενον δίχα τῶν, ἀτάλαντον ἀπάντη,
 καὶ Φιλότης ἐν τοῖσιν, ἴση μῆκός τε πλάτος τε·
 τὴν σὺ νόφ δέρεκευ, μηδ' ὄμμασιν ἦσο τεθηπώς·
 ἦτις καὶ θνητοῖσι νομίζεται ἔμφντος ἄρθροισι,
 τῇ τε φίλα φρονέουσι καὶ ἄρθμα ἔργα τελοῦσι,
 Γηθοσύνην καλέοντες ἐπώνυμον ἢ δ' Ἀφροδίτην·
 τὴν οὐ τις μετὰ τοῖσιν ἐλισσομένην δεδάηκε
 θνητὸς ἀνήρ· σὺ δ' ἄκουε λόγου στόλον οὐκ ἀπατηλόν.

(Ἐμπεδοκλής, ἀπόσπ. 17, στ. 14-26, Σμπλίκιος, *Εἰς φυσικά*, 158, 13)

Πηγές και μεταφράσεις

Οι μεταφράσεις των αποσπασμάτων των Μιλησίων και του Ηρακλείτου από το: Θ. Βέικος, *Οι Προσωκρατικοί*, εκδ. «Δαίδαλος», Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 1988. Η μετάφραση του αποσπάσματος του Ἐμπεδοκλή είναι από το: Ἐμπεδοκλής, *Περὶ φύσεως*, εισαγωγή-μετάφραση-σχόλια Α. Λάλου – Π. Σκαρσουλῆ, εκδ. του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα 1999. Το ἔργο των Προσωκρατικών ἔχει διασωθεῖ αποσπασματικά, μέσα από αυθεντικά παραθέματα, παραφράσεις και μαρτυρίες που απαντοῦν σε συγγραφείς ὅπως ο Πλάτων, ο Αριστοτέλης και ο Πλούταρχος. Πολύτιμη πηγή για το ἔργο τους αποτελοῦν επίσης οἱ *δοξογράφοι*, οἱ *βιογράφοι*, οἱ *ανθολόγοι* και *σχολιαστές* μιας μακραίωνης παράδοσης, που εκτείνεται χρονικά από τον Θεόφραστο (4ος αι. π.Χ.), τον Σέξτο τον Ἐμπειρικό (2ος αι. μ.Χ.) και τον Διογένη Λαέρτιο (3ος αι. μ.Χ.) μέχρι τον Στοβαῖο (5ος αι. μ.Χ.), τον Σμπλίκιο (5ος αι. μ.Χ.) και ἄλλους μεταγενέστερους. (Βλ. σχετικά και στη Γενική Εισαγωγή). Για ὅλα τα κείμενα των Προσωκρατικών, βλ. H. Diels – W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker*, νέα ἐκδ., Widmann, Hildesheim, 2004. Βλ. επίσης H. Diels – W. Kranz, *Οἱ προσωκρατικοί. Οἱ μαρτυρίες και τα αποσπάσματα*, τ. Α' και Β', ἀπόδοση στα Νέα Ἑλληνικά, επιμέλεια Β. Α. Κύρκος, φιλολ. εποπτεία Γ. Α. Χριστοδοῦλου, εκδ. Δημ. Ν. Παπαδήμας, Αθήνα 2005.

Διδακτικές ἐπισημάνσεις

Σχέδιο μαθήματος – Διδακτικό παράδειγμα

Μέθοδος: Ερμηνευτική

Πορεία: Ανάλυση – Σύνθεση – Ανακεφαλαίωση

Μορφή: Διαλογική συζήτηση

Για μια σύντομη *αφόρμηση* μπορούν να χρησιμοποιηθοῦν οἱ επιγραμματικές διατυπώσεις των Μιλησίων και το εικαστικό υλικό της ενότητας, προκειμένου να αναδυθεῖ το βασικό ερώτημα: **Πώς γνωρίζουμε, εξηγούμε και αναπαριστάνουμε τον κόσμο;**

1 Η *ερμηνευτική μέθοδος* προχωρᾶ αναλυτικά-συνθετικά, μέσα από διαδοχικές αναγνώσεις του κειμένου και η διδακτική *πορεία* ακολουθεῖ τα βήματα ὅλο – μέρη – ὅλο.

1. Η *παρουσίαση* γίνεται με την πρώτη ἀνάγνωση του αποσπάσματος από τον διδάσκοντα. Σε αὐτή τη φάση τα διδακτικά ερωτήματα διερευνοῦν τὸ ὅλο, τη γενική ἐντύπωση, τη σφαιρική κατανόηση και την αρχική ἀναπόκριση των μαθητῶν στο κείμενο, χωρίς ιδιαίτερες ἀναφορές στο γράμμα του κειμένου. (Τι σας ἔκανε ιδιαίτερη ἐντύπωση σ' αὐτὸ τὸ ἀπόσπασμα; Ποιο εἶναι τὸ κύριο θέμα που ἀπασχολεῖ τον Ἐμπεδοκλή; Ποιες εἶναι οἱ πρώτες σκέψεις και ἀπορίες σας;) Μέσα από τις ἀπαντήσεις των μαθητῶν, ὁ δάσκαλος μπορεί να ἀνιχνεύσει τις ἰδιαιτερότητες και τις δυσκολίες της πρώτης ἀναπόκρισης στον ποιητικό φιλοσοφικό λόγο του Ἐμπεδοκλή και συγχρόνως να κινήσει τὸ ἐνδιαφέρον τους για τη δεύτερη, πιο ἐστιασμένη ἀνάγνωση.

2. Με τη *δεύτερη, σιωπηρή και προσεκτική ανάγνωση*, οι ίδιοι οι μαθητές οδηγούνται συνήθως σε πιο συγκεκριμένες ερωτήσεις κατανόησης και ερμηνείας επιμέρους φράσεων, στίχων, εκφραστικών μέσων και νοημάτων του κειμένου (*μέρη*). Οι ερωτήσεις, διατυπωμένες από τους ίδιους τους μαθητές ή από τον δάσκαλο, κατευθύνουν την ερμηνευτική προσέγγιση με τη *μορφή* του διδακτικού διαλόγου στην τάξη, κρατώντας το νήμα των διδακτικών επιδιώξεων. Μέσα από τη συνεξέταση της γλωσσικής μορφής και της θεματικής ανάπτυξης δίνεται η ευκαιρία ώστε να εξομαλυνθούν γλωσσικές δυσκολίες, να δοθούν συμπληρωματικές εξωκειμενικές πληροφορίες και να αξιοποιηθούν τα πραγματολογικά και ερμηνευτικά σχόλια της ενότητας.

Παραδειγματικά, παρόμοιες ερωτήσεις μπορεί να είναι: Από ποια χαρακτηριστικά του κειμένου καταλαβαίνουμε ότι πρόκειται για ποιητικό λόγο; Πώς ερμηνεύετε το διαλογικό στοιχείο του ποιήματος; (ποιος απευθύνεται σε ποιον και με ποιο τόνο, σε ποιους στίχους;) Ποιο είναι το κύριο θέμα και σε ποιους στίχους εντοπίζεται κυρίως; Ποιες ιδιότητες έχουν η *Φιλία* και η *Διαμάχη*, σύμφωνα με τον Εμπεδοκλή; Ποιες λέξεις-έννοιες μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι το θέμα προσεγγίζεται από θεωρητική και φιλοσοφική σκοπιά; Μπορείτε να αναδιατυπώσετε, με δικά σας λόγια, τη θεωρία του Εμπεδοκλή για τα στοιχεία και τις δυνάμεις του κόσμου;

3. Μετά την *τρίτη ανάγνωση* από κάποιο μαθητή, ο ερμηνευτικός κύκλος συμπληρώνεται με τη *συνθετική εκτίμηση* του κειμένου από τους μαθητές. Μέσα από τον λόγο τους αξιολογούμε αν έγινε κατανοητή η διπλή, ποιητική και φιλοσοφική, διάσταση του αποσπάσματος και αν διαφοροποιήθηκε η εκτίμησή τους μέσω της ερμηνευτικής προσέγγισης, σε σύγκριση με την αρχική ανταπόκρισή τους κατά την πρώτη ανάγνωση.

2 Η συνθετική εκτίμηση οδηγεί συνήθως αβίαστα στην επόμενη διδακτική φάση, την *προέκταση ή εφαρμογή της γνώσης*. Στόχος εδώ είναι να συνδεθεί η νέα γνώση είτε με προηγούμενες γνώσεις των μαθητών από άλλα μαθήματα είτε με προβλήματα και καταστάσεις της σύγχρονης ζωής ή με άλλα κείμενα. Η προέκταση της γνώσης γίνεται συνήθως μέσα από προβληματισμό και ελεύθερη συζήτηση με αφορμή το παράλληλο κείμενο ή με τη συγκριτική μελέτη παράλληλων κειμένων. Το κέντρο βάρους αυτού του διδακτικού σταδίου εξαρτάται, επομένως, από την ανταπόκριση και τα ενδιαφέροντα των μαθητών, τους επιμέρους διδακτικούς στόχους του μαθήματος κ.λπ. Ανάλογο πάντως θα είναι και το συμπληρωματικό διδακτικό υλικό που θα χρησιμοποιηθεί (π.χ. παράλληλα κείμενα, εικαστικό υλικό κ.ά.). Στη συγκεκριμένη ενότητα, π.χ., η συζήτηση μπορεί να περιστραφεί εναλλακτικά είτε γύρω από τις έννοιες της Φιλότητας (Φιλία) και του Νείκου (Διαμάχη) σε σύγκριση με άλλα ζεύγη αντιθετικών εννοιών, γνωστά στους μαθητές από άλλα μαθήματα, ή γύρω από την ιδέα της Φιλίας ως κοσμικής δύναμης σε συσχετισμό με σύγχρονες αντιλήψεις για τη δύναμη της φιλίας στην κοινωνική ζωή.

Σύμφωνα με τους διδακτικούς στόχους που θέσαμε εξ αρχής, προσπαθούμε να επικεντρώσουμε το ενδιαφέρον των μαθητών γύρω από την επικαιρότητα του κοσμολογικού ενδιαφέροντος των προσωκρατικών. Για τον σκοπό αυτό μπορούν να χρησιμοποιηθούν τα παράλληλα κείμενα της ενότητας, στα οποία συνοψίζεται εύστοχα ο σχετικός προβληματισμός. Ο φιλόλογος μπορεί να αναφέρει συμπληρωματικά και τις «απλοϊκές» θεωρίες των Μιλησίων για τη θέση και το σχήμα της γης: Ο Θαλής πίστευε λ.χ. πως η γη είναι επίπεδη και επιπλέει στο νερό σαν σανίδα, αντίληψη διαδεδομένη και μεταξύ των Αιγυπτίων. Ο Αναξίμανδρος έλεγε ότι η γη είναι μετέωρη και δε στηρίζεται πουθενά, αλλά μένει ακίνητη χάρη στην ίση απόστασή της από όλα τα άλλα πράγματα. Κατά τον Αναξίμενη «η γη είναι επίπεδη και στηρίζεται από τον αέρα». Μέσα από τη συζήτηση οι μαθητές καλούνται να αναφέρουν παραδείγματα από σύγχρονες επιστημονικές θεωρίες, προκειμένου να συνειδητοποιήσουν τη σημασία και την επικαιρότητα του προσωκρατικού στοχασμού. Η θεωρία του Θαλή, π.χ., ότι η γη επιπλέει στο νερό επανεμφανίζεται τροποποιημένη με τη μορφή της επιστημονικής θεωρίας για τη μετακίνηση των ηπείρων. Η θεωρία της μεγάλης έκρηξης (Big Bang) για τη γένεση του σύμπαντος μπορεί να θεωρηθεί το σύγχρονο επιστημονικό αντίστοιχο των πρώτων κοσμολογικών θεωριών (όπως από το απόσπασμα 30 του Ηράκλειτου). Παρά τη φαινομενική απλοϊκότητά τους, οι

απόψεις των Προσωκρατικών είναι δείγμα λογικής σκέψης και μιας ορθολογικής αναπαράστασης του κόσμου. Παρουσιάζουν μια εικόνα, όπου τα πάντα λειτουργούν με δυνάμεις και νομοτέλειες που είναι σύμφυτες με τον φυσικό κόσμο. Οι γνώσεις που έχουμε σήμερα για τον κόσμο, καθώς και η δυνατότητα να τις αναπαριστούμε (εικονικά και γραφικά) με τα σύγχρονα τεχνολογικά μέσα, είναι αποτέλεσμα μιας μακράς πορείας που ξεκίνησε από τις απορίες των πρώτων φιλοσόφων και συνεχίζεται μέσα από τη σύγχρονη επιστημονική έρευνα.

Το μάθημα μπορεί να τελειώσει με μια *τελευταία ανάγνωση* του κειμένου ή με *ανακεφαλαίωση*. Οι μαθητές πρέπει πλέον να θυμούνται τα κυριότερα στοιχεία δημιουργίας-σύστασης του κόσμου, καθώς και ότι μέσα από την ενότητα αυτή αποκαλύπτεται η διαρκής, αγωνιώδης προσπάθεια του ανθρώπου να απαντήσει σε καίρια ερωτήματα για τη φύση και τον κόσμο.

3 Για την *αξιολόγηση* της μαθησιακής διαδικασίας και του αποτελέσματός της μπορούν να χρησιμοποιούνται οι ερωτήσεις-εργασίες, οι σύνθετες δραστηριότητες και οι διαθεματικές εργασίες.

Στη συγκεκριμένη ενότητα, π.χ., υπάρχουν *λεξιλογικές ερωτήσεις-εργασίες*, προκειμένου να συνηθίσουν οι μαθητές να διακρίνουν (αλλά και να συγκρίνουν) την *καθημερινή σημασία των λέξεων, τους επιστημονικούς όρους*, όπως τους γνωρίζουν από άλλα μαθήματα, και τις *φιλοσοφικές έννοιες*. Τέτοιες ερωτήσεις ενσωματώνονται συνήθως στη διάρκεια της ερμηνευτικής προσέγγισης. Οι γραπτές εργασίες σύντομης ανάπτυξης γίνονται συνήθως στο σπίτι και αξιολογούν το μαθησιακό αποτέλεσμα σε επιμέρους σημεία μέσα από την παραγωγή γραπτού λόγου. Η διαθεματική-συνθετική εργασία της ενότητας στοχεύει κυρίως στην αξιολόγηση της προέκτασης και εφαρμογής της γνώσης. Μπορούν να την αναλάβουν εθελοντικά μερικοί μαθητές ή μια μικρή ομάδα μαθητών και να την παρουσιάσουν προφορικά στην τάξη.

Ενδεικτικές απαντήσεις στις Ερωτήσεις - Εργασίες

Ερώτηση 1η: οι έννοιες που εμφανίζονται περισσότερες φορές: αρχή όλων, τον κόσμο όλο, όλα. Οι προσωκρατικοί φιλόσοφοι δίνουν μια γενική και συνολική λογική εξήγηση για την πολυμορφία με την οποία παρουσιάζεται ο κόσμος και η φύση. Βλ. επίσης συμπληρωματικό σχόλιο και παράθεμα 4, όπου η φωτιά του Ηράκλειτου δηλώνει τη μεταβολή (το γίνεσθαι) αλλά και την αιωνιότητα του κόσμου (το είναι).

Ερώτηση 2η: είναι ερώτηση αντιστοίχισης.

Ερώτηση 3η: απαντάται στο σπίτι ή στην τάξη. Είναι ερώτηση κατανόησης και επέκτασης. Βλ. επίσης συμπληρωματικά σχόλια και παραθέματα 6 και 7 και Βιβλίο του μαθητή, σχόλια 8 και 10.

Θέματα για συζήτηση ή γραπτή εργασία

Το θέμα 2, που υπάρχει στο Βιβλίο του μαθητή μπορεί να συζητηθεί σε συνδυασμό με τις γνώσεις τους από τη Φυσική ή τη Χημεία. Με τη χρήση της παράπλευρης εικόνας μπορεί να γίνει επέκταση και στον χώρο της τέχνης.

Διαθεματική εργασία

Χρήση *Ιστορίας* (Γ' ή Β' Γυμνασίου). Είναι προσιτή σε όλους τους μαθητές. Για τις διάφορες θεωρήσεις σχετικά με την προέλευση του κόσμου και της ζωής, βλ. *Ιστορία, Βιολογία* και *Θρησκευτικά Α'* Γυμνασίου. Για τη σχέση φιλοσοφίας (ορθολογικής ερμηνείας του κόσμου) και μαθηματικών, βλ. *Μαθηματικά Γ'* Γυμνασίου.

Συμπληρωματικά σχόλια και παραθέματα

1 **Μυθολογικές αφηγήσεις και κοσμογονίες:** από την ομηρική και την ησιόδεια ποίηση μας είναι κυ-

ρίως γνωστοί οι κοσμογονικοί μύθοι που περιγράφουν την αρχή του κόσμου. Αυτή τη μυθολογική παράδοση απηχεί το παρακάτω χορικό.

«Στην αρχή ήταν το Χάος, η νύχτα, το μαύρο έρεβος (σκοτάδι) κι ο πλατύς Τάρταρος· γη, ουρανός κι αέρας δεν υπήρχαν· στου Ερέβους την άπειρη αγκαλιά η μαυροφτέρουγη Νύχτα γέννησε μ' ανεμογκάστρι ένα αυγό, απ' όπου με του καιρού το πέρασμα ο ποθητός Έρωτας ξεφύτρωσε με λαμπερά χρυσά φτερά στις πλάτες του, όμοιος με γοργοκίνητο στρόβιλο. Αυτός με το χάος το φτερωτό και σκοτεινό, έσμιξε μέσα στον πλατύ Τάρταρο και ξεκλώστησε τη δική μας φυλή και πρώτη την έβγαλε στο φως. Πρωτύτερα γένος αθανάτων δεν υπήρχε, προτού σμίξει ο έρωτας· καθώς έσμιγε το ένα με το άλλο, έγινε ο ουρανός και ο ωκεανός και η γη και όλων των θεών των μακαρίων το άφθαρτο γένος».

(Χορικό από τους *Όρνιθες* του Αριστοφάνη, στ. 693-702, μτφρ. Θεόδωρος Γ. Μουρόπουλος, εκδ. Ζήτρος, Θεσ/νίκη, *Το Βήμα*, 2007, σελ. 99)

2 Η ποιητική τέχνη του Εμπεδοκλή: ο Εμπεδοκλής (495-430 π.Χ.) γεννήθηκε στον Ακράγαντα της Σικελίας και ανήκει στους τελευταίους προσωκρατικούς φιλοσόφους. Επηρέαστηκε από τον Παρμενίδη (515-450 π.Χ.), ο οποίος έδρασε στην Ελέα (πόλη της Ιταλίας). Δε δεχόταν ότι τίποτα δεν μπορεί να γεννηθεί από κάτι που δεν υπάρχει (από το *μὴν ὄν* του Παρμενίδη). Θεωρούσε ότι, παρά τη συνεχή γέννηση και φθορά, προϋπάρχει πάντοτε κάποιο υλικό, το οποίο ανασυντίθεται με τέτοιο τρόπο, ώστε οι αδαείς να πιστεύουν πως αυτή η ανασύνθεση είναι γέννηση και θάνατος. Στον μονισμό (*ἕν*) των πρώτων Προσωκρατικών (Θαλής, Αναξίμανδρος, Αναξίμενης) αντιπαραθέτει περισσότερες (τέσσερις) από μία αρχές.

Ο Εμπεδοκλής διατύπωσε τον στοχασμό του για τον κόσμο ποιητικά σε εξαμέτρους στίχους. Ο Ξενοφάνης, ο Παρμενίδης και ο Εμπεδοκλής έγραψαν στο παραδοσιακό μέτρο της επικής ποίησης, ενώ οι άλλοι προσωκρατικοί φιλόσοφοι έγραψαν σε πεζό λόγο για να διακριθούν από τους ποιητές. Στην ποίησή του χρησιμοποίησε δύο τεχνικές: (1) εφαρμογή της ομηρικής *επανάληψης στίχων* και ημιστιχίων και (2) χρήση της *παρομοίωσης* και της *μεταφοράς*.

3 Τα τέσσερα ριζώματα: πρόκειται για μια τετράδα «βασικών αρχών» ή «στοιχείων», από τα οποία σχηματίζονται όλα τα άλλα πράγματα. Σε άλλο απόσπασμα (απόσπ. 6) τα ριζώματα χαρακτηρίζονται από τον Εμπεδοκλή με θεϊκά ονόματα: «ο Ζεус ο λαμπερός, η Ήρα που δίνει τη ζωή, ο Αϊδωνεύς και η Νήστις που απ' τα δάκρυά της αναβλύζει η πηγή των θνητών». Θεωρείται πως ο Ζεус (από το *ζέω* = βράζω, κοχλάζω) σχετίζεται με τη φωτιά, ενώ το επίθετο λαμπερός (αργής) αποδίδεται από τον Όμηρο στον κεραυνό, τον οποίο κατέχει ο Δίας. Η Ήρα είναι προσωποποίηση της γης. Ο Αϊδωνεύς (= Αΐδης) εκπροσωπεί τον αέρα και η Νήστις (από το *νάω* = ρέω) είναι αυτή που αντιπροσωπεύει το νερό. Η βασική θεωρητική σύλληψη του Εμπεδοκλή ήταν ότι διέκρινε ανάμεσα στα στοιχεία και τις δύο αντιθετικές δυνάμεις της φύσης και ότι προσπάθησε να εξηγήσει τα φυσικά φαινόμενα και τη ζωή από την αλληλεπίδραση μεταξύ βασικών στοιχείων και δυνάμεων. Αυτή η νέα μορφή επιστημονικής ορθολογικότητας είχε μεγάλη επίδραση στους μεταγενέστερους, από την αρχαία ελληνική σκέψη μέχρι τη σύγχρονη επιστήμη.

4 Φιλότης – Νείκος (Φιλία – Διαμάχη): προσωποποιημένες θεϊκές δυνάμεις, με τις οποίες δίνεται καταρχήν απάντηση στα εμπειρικά φαινόμενα της γέννησης και του θανάτου. Πρωταρχική αιτία της γέννησης είναι η Φιλότης, την οποία ο Εμπεδοκλής ονομάζει αρμονία και Αφροδίτη, ενώ το Νείκος ονομάζεται και Δήρις (*ἡ Δήρις-ιος* = αγών, άμικλα), δηλαδή ακαταμάχητη αναγκαιότητα. Η σχέση Φιλίας – Διαμάχης φανερώνει την κίνηση και την αλλαγή, αλλά και την εναλλαγή, δηλαδή τη διαιώνιση και την αιωνιότητα (βλ. Γ. Τζαβάρα, *Η ποίηση του Εμπεδοκλή, Κείμενα – Μετάφραση – Σχόλια*, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα 1998, *Εισ.*, σελ. 23 κ.εξ.).

5 Γνώση... σκέψη: στον Εμπεδοκλή ο νους μνημονεύεται μαζί με την όραση και την ακοή. Σχετίζεται με τις αισθήσεις, αφού αντιλαμβάνεται μέσω αυτών, διαφοροποιείται όμως συγχρόνως από αυτές, γιατί το *νοεῖν* ως λειτουργία του νου βοηθάει τον άνθρωπο στο να συλλάβει και να κατανοήσει κάτι. Νους και *νοεῖν* δηλώνουν δύο βασικά πράγματα: πρώτον, τη νοητική ικανότητα ή λειτουργία κατά την οποία επιλέγονται,

εξετάζονται λεπτομερειακά, διορθώνονται, συντονίζονται και συνδυάζονται οι μαρτυρίες των αισθήσεων και, δεύτερον, τον σχεδιασμό μιας πράξης και την προνοητικότητα.

6 Δείχνοντας τα όρια των λόγων μου: ο Εμπεδοκλής παραδέχεται την περιορισμένη αντίληψη των πραγμάτων που έχουν οι άνθρωποι μέσω των αισθήσεων, μας διαβεβαιώνει όμως ότι η έλλογη χρήση των αισθητηριακών δεδομένων και ο ορθός λόγος, η ορθή λογική σκέψη, μας βοηθούν να δούμε ξεκάθαρα τα πράγματα.

7 Εν – πολλά: ο στίχος, από την αρχή του ήδη («λόγο διπλό»), φαίνεται να αντικρούει την άποψη του Παρμενίδη για το ενιαίο και αμετάβλητο των όντων. Σύμφωνα με τον Εμπεδοκλή, τα πράγματα βρίσκονται σε μια διαδικασία αέναης κίνησης ανάμεσα στο ένα και τα πολλά, στην ενότητα και την πολλαπλότητα, όπως είχε δείξει ο Ηράκλειτος. Αυτό όμως που μένει σταθερό και αμετάβλητο είναι η αρχή που διέπει την κίνησή τους σε ανώτερο επίπεδο, η εναλλασσόμενη δράση της Φιλότητας και του Νείκους. Η αρχή αυτή έχει τα χαρακτηριστικά του παρμενίδειου όντος, που είναι αμετάβλητο και αιώνιο. Με τη συνδυαστική θεωρητική του σύλληψη ο Εμπεδοκλής προσπάθησε να συσχετίσει το ένα με τα πολλά, το παρμενίδειο *ον* με το ηρακλείτειο *γίνεσθαι*.

8 Οι Πυθαγόρειοι και οι αριθμοί ως αρχή όλων: μια σύντομη αναφορά στον Πυθαγόρα με όσα αναφέρονται στην παράπλευρη εικόνα της σελ. 18, με αφορμή το θέμα της αρχής της δημιουργίας και τη συμβολή των Προσωκρατικών για τη λογική ερμηνεία του κόσμου. Με τον Πυθαγόρα και τους Πυθαγόρειους εγκαταλείπεται ο υλοζωισμός των πρώτων Προσωκρατικών και ο κόσμος θεωρείται ότι είναι συνάρτηση μαθηματικών σχέσεων και γεωμετρικών αναλογιών. Σύμφωνα με τον Πυθαγόρα και τους Πυθαγορείους, ο αριθμός είναι οργανωτική αρχή και συστατικό στοιχείο της πραγματικότητας, οι μαθηματικές σπουδές, συνεπώς, αποτελούν το κλειδί για την κατανόηση της θείας τάξης στον κόσμο. Οι κινήσεις των άστρων, λ.χ., μπορούν να μεταφραστούν και να εκφραστούν με αριθμητικές σταθερές.

Ο Πυθαγόρας, που θαυμάζονταν για την πολυμάθειά του, εισήγαγε, επίσης, πρώτος τους όρους *φιλοσοφία* και *κόσμος*. Στις μελέτες των Πυθαγορείων ανάγονται πολλοί σύγχρονοι μαθηματικοί όροι: το πυθαγόρειο θεώρημα, άρτιοι και περιττοί αριθμοί, αρμονική πρόοδος, αρμονικός μέσος όρος, τετράγωνα και κύβοι αριθμών κ.λπ. Οι Πυθαγόρειοι, όπως και οι Ορφικοί, επηρέασαν με τις φιλοσοφικές αντιλήψεις τους και την κοσμογονία τους Προσωκρατικούς (βλ. W.K.C. Guthrie, *Ο Ορφείας και η αρχαία ελληνική θρησκεία*, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 2000 και *Ιάμβλιχος, Περί του πυθαγορικού βίου*, Πρόλογος Τ. Πεντζοπούλου-Βαλαλά, Εισ.-μτφρ.-σχ. Α. Α. Πέτρου, εκδ. Ζήτρος, Αθήνα 2001).

Σχόλιο στο παράλληλο κείμενο (1)

Η ατομική θεωρία του Δημόκριτου: σχετικά με την ατομική θεωρία του Δημόκριτου [βλ. παράλληλο κείμενο (1) και την αιτιοκρατική εξήγηση του κόσμου]: «κατά τον Δημόκριτο, τα άτομα, που αποτελούν τις μητρες όλων των πραγμάτων της φύσης, παραμένουν ακατάβλητα και αμετάβλητα μέσα στην πρόοδο του χρόνου, ικανοποιώντας, έτσι, το αίτημα του Παρμενίδη ότι, για να μπορέσουμε να μιλήσουμε και να γνωρίσουμε τον κόσμο, θα πρέπει, πέρα από τις όποιες μεταβολές, να υπάρχει σταθερότητα. Συγχρόνως, όμως, ικανοποιώντας την αρχή του Ηράκλειτου περί της αέναης μεταβλητότητας του κόσμου, ο Δημόκριτος υποστήριξε ότι τα άτομα βρίσκονται σε συνεχή κίνηση. Τα άτομα αισθάνονται την ανάγκη, αλλάζοντας θέση μέσα στο κενό διάστημα, να συγκρούονται με άλλα άτομα και να σχηματίζουν έτσι καινούριους συνδυασμούς, νέες μορφές σωμάτων...» (Θ. Πελεγρίνης, *Οι πέντε εποχές της φιλοσοφίας*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1998, σελ. 41).

Με τη λέξη «συμβατικά» αποδίδεται η λέξη *νόμω* (*νόμω γὰρ χροῦή, νόμω γλυκῦ, νόμω πικρόν, ἔτεῃ δ' ἄτομα καὶ γενόν*, τον Γαληνό σχολ. *εἰς Ἱπποκράτην*, Diels II, 68 A 49), με την οποία ο Δημόκριτος υποστηρίζει ότι οι ιδιότητες των σωμάτων στις οποίες αναφέρονται θεωρούνται και υπάρχουν όπως μας φαίνονται και όχι από τη φύση των πραγμάτων, όπως είναι. Με το *ἔτεῃ* εκ του *ἔτεός* (*εἰμί* = αληθώς) δηλώνεται η αλήθεια, η πραγματικότητα και είναι όρος που πρώτος αυτός δημιούργησε. Η αντίθεση *νόμω* και *φύσει* που διαπι-

στώνεται στο απόσπασμα αυτό υπάρχει και στους Σοφιστές και στους Σκεπτικούς (βλ. σχετικά παρακάτω, δηλαδή, στο κεφ. 2, ενότητα 4η, σελ. 41 και Βιβλίο μαθητή, κεφ. 5, ενότητα 5η, σχ. 2, σελ. 131).

ΕΝΟΤΗΤΑ 2

Γνώση και Αλήθεια

(1 διδακτική ώρα)

Διδακτικοί στόχοι

- Να γνωρίσουν τον ποιητικό λόγο του Παρμενίδη και να τον συγκρίνουν με αυτόν του Εμπεδοκλή.
- Να μελετήσουν συγκριτικά τις απόψεις του Εμπεδοκλή, του Δημόκριτου και του Ξενοφάνη για τις πηγές και τα όρια της ανθρώπινης γνώσης.
- Να συνδέσουν το θέμα της γνώσης της υλικής πραγματικότητας με τις αρχαίες αντιλήψεις σχετικά με τους θεούς.

Το πρωτότυπο κείμενο

1 και με θεὰ πρόφρων ὑπεδέξατο, χεῖρα δὲ χειρὶ
δεξιτερὴν ἔλεν, ὧδε δ' ἔπος φάτο καὶ με προσηύδα·
ὦ κοῦρ' ἀθανάτοισι συνάρορος ἠνιόχοισιν,
ἵπποις ταῖ σε φέρουσιν ἰκάνων ἡμέτερον δῶ,
χαῖρ', ἐπεὶ οὔτι σε μοῖρα κακῆ προὔπεμπε νέεσθαι
τήνδ' ὁδόν (ἧ γὰρ ἀπ' ἀνθρώπων ἐκτὸς πάτου ἐστίν),
ἀλλὰ θέμις τε δίκη τε. χρεῶν δέ σε πάντα πυθέσθαι
ἡμὲν Ἀληθείης ἐνκνκλέος ἀτρεμέης ἦτορ
ἠδὲ βροτῶν δόξας, ταῖς οὐκ ἔνι πίστις ἀληθής.
ἀλλ' ἔμπης καὶ ταῦτα μαθήσῃ, ὡς τὰ δοκοῦντα
χρηῖν δοκίμως εἶναι διὰ παντὸς πάντα περῶντα.

(Παρμενίδης, *Περὶ φύσεως*, Προοίμιον, στ. 22-32· ἀπόσπ. 1, Σέξτος, *Πρὸς μαθηματικούς*, VII, 3, στίχοι 1-30· Σιμπλίκιος, *Περὶ οὐρανοῦ*, 557, 25 κ.εξ., στίχοι 28-32)

χρηῖ τὸ λέγειν τε νοεῖν τ' ἐὸν ἔμμεναι ἔστι γὰρ εἶναι,
μηδέν δ' οὐκ ἔστιν τὰ σ' ἐγὼ φράζεσθαι ἄνωγα.

(Παρμενίδης, *Περὶ φύσεως*, ἀπόσπ. 6, Σιμπλίκιος, *Εἰς Φυσικά*, 86, 27-28)

2 καὶ τὸ μὲν οὖν σαφές οὔτις ἀνήρ ἴδεν οὐδέ τις ἔσται
εἰδὼς ἀμψὶ θεῶν τε καὶ ἄσσα λέγω περὶ πάντων·
εἰ γὰρ καὶ τὰ μάλιστα τύχοι τετελεσμένον εἰπῶν,
αὐτὸς ὅμως οὐκ οἶδε· δόκος δ' ἐπὶ πᾶσι τέτυκται.

(Ξενοφάνης, ἀπόσπ. 34, Σέξτος, *Πρὸς μαθηματικούς*, III, 49)

Πηγές και μεταφράσεις

Η μετάφραση των αποσπασμάτων του Παρμενίδη είναι από το G.S. Kirk – J.E. Raven – M. Schofield, *Οι Προσωκρατικοί φιλόσοφοι*, μτφρ. Δημοσθένης Κούρτοβικ, εκδ. ΜΙΕΤ, 4η έκδ., Αθήνα 2001. Το απόσπασμα του Ξενο-

φάνη από το Θεόφιλος Βέικος, *Οι Προσωκρατικοί*, εκδ. «Δαίδαλος», Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 1988, σελ. 92. Η μετάφραση του αποσπάσματος του Εμπεδοκλή στα παράλληλα κείμενα (DK B17, στ. 14-24) είναι από το: Εμπεδοκλής, *Περί φύσεως*, εισαγωγή-μετάφραση-σχόλια Α. Λάλου – Π. Σκαρσουλή, εκδ. του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα 1999, σελ. 79. Η μετάφραση του αποσπάσματος του Δημόκριτου στα παράλληλα κείμενα είναι από το Θ. Βέικος, *Οι Προσωκρατικοί*, εκδ. «Δαίδαλος», Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 1988, σελ. 289.

Διδακτικές επισημάνσεις

Δίνονται οι απαραίτητες πληροφορίες για τον Παρμενίδη (540/15 - 470/50 π.Χ.), ο οποίος ήταν μαθητής του Ξενοφάνη (570-475 π.Χ.), και για το ποίημα *Περί φύσεως*, που διασώθηκε αποσπασματικά και αναφέρεται στο θέμα της αλήθειας και της πραγματικότητας. Για τον Παρμενίδη οι αισθήσεις δε μας αποκαλύπτουν την πραγματικότητα, την οποία ο φιλόσοφος μπορεί να αποκαλύψει με τη σκέψη. Εδώ αναφέρουμε ότι πρόκειται για την αρχή του προοιμίου του ποιήματος, ώστε να εντάξουν οι μαθητές το απόσπασμα στα συμφραζόμενά του και να συμπληρώσουν με τη φαντασία τους την εικόνα στην οποία στηρίζεται η αλληγορία. Το μοτίβο του ταξιδιού στηρίζεται στο ομηρικό μοτίβο της οδού, του νόστου και της πομπής. Ο φιλοσοφικός λόγος παρουσιάζεται ως θεϊκή αποκάλυψη μιας ανώνυμης θεάς, ως δογματική και αναμφισβήτητη αλήθεια. Η πορεία διδασκαλίας, όπως και στην 1η ενότητα.

Κύρια σημεία της ερμηνευτικής προσέγγισης

1. Κατά τη διάρκεια της ανάλυσης σημειώνεται στον πίνακα η βασική δομή στον λόγο της θεάς: η προσφώνηση, η αναφορά στο μέσον της μετάβασης, τα χαρακτηριστικά του προορισμού, η αφορμή για το ταξίδι και ο σκοπός του ταξιδιού.
2. Να υποδειχθεί ο φιλικός και διδακτικός τόνος στον λόγο της θεάς και να συγκριθεί η εικόνα του άρματος που μεταφέρει τον Κούρο ή τον ποιητή με ανάλογες σκηνές από το έπος (Όμηρος) και την τραγωδία, που είναι γνωστές στους μαθητές. Να προσεχθούν οι λέξεις που περιγράφουν τον τόπο προορισμού, την αφορμή/προϋπόθεση του ταξιδιού και την εξαιρετική μοίρα του ποιητή, που του επέτρεψε την πρόσβαση στο βασίλειο της αλήθειας. Ο στίχος από τον «δρόμο της αλήθειας» προσεγγίζεται σε συνάφεια με τους δυο τελευταίους στίχους από το προοίμιο και υποδεικνύεται η σημασία που έχουν οι βαθιές αντιθέσεις και διχοτομίες (κοντά–μακριά, εξαιρετική μοίρα του ποιητή–κοινοί θνητοί, στρογγυλή αλήθεια–ψεύτικες ιδέες, το είναι–το μηδέν).
3. **Σύνθεση, αναδιτύπωση σε ελεύθερο λόγο από τους μαθητές:** με το ποιητικό ταξίδι στην απόμακρη χώρα της αλήθειας, αποκαλύπτεται η πλήρης αλήθεια, που είναι εντελώς διαφορετική από τις ασταθείς γνώμες (εικασίες) των ανθρώπων στην καθημερινή τους ζωή. Οι άνθρωποι όμως μπορούν να έχουν καλύτερη γνώση των πραγμάτων, αν ακολουθούν τον δρόμο της λογικής και δεν αντιφάσκουν στα λόγια τους.
4. **Προέκταση:** Προκύπτει το ερώτημα αν αυτός είναι ο μοναδικός δρόμος για τη γνώση. Στα παράλληλα κείμενα οι μαθητές αναζητούν και υπογραμμίζουν επιπλέον πηγές της γνώσης μας: τις προσωπικές εμπειρίες της ζωής (αλλά και την ανάμνησή της), τις αισθητηριακές εμπειρίες, τη διανοητική προσπάθεια διερεύνησης των πραγμάτων, την επικοινωνία μέσω της γλώσσας και ενδεχομένως την αυθεντία ορισμένων λόγων, την καθαρή νόηση, όταν δεν υπάρχουν εμπειρικά δεδομένα. Καμιά από αυτές τις πηγές δεν εγγυάται την «πλήρη» αλήθεια.
5. Έχει αναδυθεί το ερώτημα «**Τελικά, τι ξέρουμε στ' αλήθεια και πόσο σίγουροι είμαστε γι' αυτά που γνωρίζουμε;**». Σύντομη συζήτηση γύρω από τους τρόπους με τους οποίους κάθε φορά τεκμηριώνουμε την αλήθεια των ισχυρισμών μας και αναζητούμε τη μεγαλύτερη δυνατή συναίνεση από τους άλλους στους μεζόνες τομείς της καθημερινής, της ιδιωτικής και δημόσιας ζωής, των επιστημών, της φιλοσοφίας.
6. **Ανακεφαλαίωση:** Γίνεται με τη γενική εκτίμηση της ενότητας που διδάχθηκε.

Ενδεικτικές απαντήσεις στις Ερωτήσεις - Εργασίες

Ερώτηση 1η: βλέπε ερμηνευτικά σχόλια 3 και 4, Βιβλίο μαθ., σελ. 23, και σχ. 2 και 3, Βιβλίο εκπ., σελ. 17.

Ερώτηση 3η: με τις αισθήσεις που δείχνουν τα πράγματα όπως φαίνονται και με τον νου. Σκοτεινή, επειδή οι αισθήσεις παρουσιάζουν τα φαινόμενα, γνήσια, επειδή ο νους παρουσιάζει τα νοούμενα.

Ερώτηση 4η: μονοθεϊστική αντίληψη για τον θεό, αναφορά στον ανθρωπομορφισμό των αρχαίων, οι οποίοι ερμήνευαν τον κόσμο, τον θεό, τα ζώα από την άποψη του ανθρώπου, δηλαδή κατ' αναλογία προς την ανθρώπινη φύση, με φυσική μορφή. Να γίνει σύγκριση με τον μονοθεϊσμό και τον ανθρωπομορφισμό της Παλαιάς Διαθήκης (*Θρησκευτικά Α' Γυμνασίου*).

Θέμα για συζήτηση ή γραπτή εργασία

Βλ. κατωτέρω στα σχόλια στα παράλληλα κείμενα, σελ. 22. Η έμφαση εδώ θα δοθεί στην επίδραση του αρχαϊκού έπους, καθώς και στις ιστορικές συνθήκες που επηρέαζαν τη μορφή των κειμένων και τους τρόπους διάδοσης της γνώσης. Για την απάντηση οι μαθητές χρειάζεται να ανακαλέσουν προηγούμενες γνώσεις από την αρχαία ιστορία και γραμματεία.

Διαθεματική εργασία

Για τη σύγκριση, να αξιοποιήσετε τις παράπλευρες εικόνες από το Βιβλίο του μαθητή, σελ. 25.

Συμπληρωματικά σχόλια και παραθέματα

1 Το ποίημα του Παρμενίδη και η αλληγορία του: ο Παρμενίδης παρουσίασε τις απόψεις του για την ουσία του κόσμου σ' ένα εξάμετρο διδακτικό ποίημα, από το οποίο μας έχουν διασωθεί σημαντικά αποσπάσματα (περίπου 150 σίχλοι) χάρη κυρίως στον Σέξτο τον Εμπειρικό (που διαφύλαξε το προοίμιο) και στον Σιμπλίκιο. Το ποίημα βρίσκεται στην παράδοση που ξεκινά από τον Όμηρο και τον Ησίοδο, απηχεί όμως και επιδράσεις από τη χορικολυρική ποίηση. Οι μελετητές έχουν επισημάνει συχνά ποιητικές αδυναμίες στους σίχλους και το ύφος του Παρμενίδη: αυστηρότητα και δυσκαμψία, άκομψη επιβλητικότητα, καθώς και συντακτικές ασάφειες στην προσπάθειά του να εκφράσει έμμετρα αφηρημένες φιλοσοφικές ιδέες. Ο Παρμενίδης, ωστόσο, με το γνωστό ποιητικό μοτίβο της εικόνας του άρματος, δίνει μορφή στη φιλοσοφική του ενόραση. Σύμφωνα με τον Σέξτο τον Εμπειρικό, γιατρό και φιλόσοφο που έζησε τον 2ο αι. μ.Χ. και σχολιάζει πολύ αργότερα, το ταξίδι του Παρμενίδη είναι μια αλληγορία, για να εκφράσει τη μετάβασή του από την άγνοια της Νύχτας στη γνώση της Ημέρας. Την πύλη που χωρίζει τους δύο κόσμους προστατεύει η *Δικαιοσύνη*, που απαγορεύει την είσοδο σε όσους δεν έχουν δικαίωμα πρόσβασης στη χώρα της γνώσης και της αλήθειας. Πίσω από τις πύλες βασιλεύει η *Αλήθεια* ή *Χρεία*. Το ποίημα αναφέρεται επίσης σε μια θεά με πολλά πρόσωπα: Δίκη, Ανάγκη, Μοίρα. Ο κόσμος της Νύχτας είναι ο κόσμος των θνητών, της καθημερινής εμπειρίας, της οφθαλμαπάτης, της μεταβολής και εναλλαγής, των πρόσκαιρων ιδεών, της πλάνης, της γνώμης και της δοξασίας. Ο κόσμος της Ημέρας είναι ο κόσμος που φωτίζεται από το φως του όντος, από τη λάμψη της αμετάβλητης αλήθειας. Για τον Παρμενίδη, το χάσμα ανάμεσα στην αλήθεια και την πλάνη είναι η μόνη πραγματική αντίθεση. Τα εμπόδια σ' αυτή την πνευματική πορεία μπορούν να ξεπεραστούν με την ευελιξία του νου και με τη λογική έρευνα που ελέγχει τις «ψεύτικες ιδέες των θνητών».

2 «*Η ολοστρόγγυλη αλήθεια*»: «ο Παρμενίδης θεωρούσε ότι το κενό δεν υπάρχει και ότι ο κόσμος είναι πλήρης. Αποτελείται από ένα αδιαίρετο πεδίο, αφού κάθε διαίρεση σε μέρη μπορεί να οφείλεται μόνο σε χωρισμό των μερών από το κενό. Αυτή είναι η «ολοστρόγγυλη αλήθεια» που αποκαλύπτει η θεά στον Παρμενίδη. Σ' αυτόν τον γεμάτο κόσμο δεν υπάρχει κατ' αυτόν χώρος για κίνηση» (Βλ. Καρλ Πόππερ, *Όλοι οι άνθρωποι είναι φιλόσοφοι*, μτφρ. Μιχ. Παπανικολάου, εκδ. Μελάni, Αθήνα 2003, σελ. 169-171).

3 Τις ιδέες των θνητών τις ψεύτικες: ο Παρμενίδης δε θέλει να μείνει στην απλή αποφθεγματική ρήση (όπως οι Ίωνες που ξεκινούσαν από την εμπειρία του κόσμου), αλλά θέλει να την αποδείξει λογικά, με τη δύναμη του νου. Η έλλογη οδός είναι αυτή που οδηγεί στο βασίλειο της αλήθειας μέσω της λογικής

αναγκαιότητας (*χρεία*). Η διανοητική δύναμη του Παρμενίδη βρίσκεται ακριβώς στην ικανότητά του να αναπτύσσει τις σκέψεις του μέσα από την οδό της λογικής. Εγκαινιάζει έτσι τη λογική της απαγωγής, δηλαδή με βάση συγκεκριμένες αρχές που λαμβάνονται ως αληθείς και βέβαιες συνάγονται εξίσου αληθή και βέβαια συμπεράσματα. Η μέθοδος αυτή οδηγεί σε μια μορφή γνώσης καθαρά νοητικής (χωρίς την ανάγκη προσφυγής στις αισθήσεις), ορθολογικής και λογικά αναγκαίας.

4 «**Το γὰρ αὐτό νοεῖν ἐστὶν τε καὶ εἶναι**»: ο Παρμενίδης ξεκινά από μια μεθοδολογική εξήγηση: κάτι *ἔστιν* ή *οὐκ ἔστιν*. Το *οὐκ ἔστιν* είναι πέρα από την περιοχή της σκέψης μας, είναι αδιανόητο και επομένως δεν μπορεί να εκφραστεί με τη γλώσσα, είναι ανεπίπτο. Συνεπώς, η γλώσσα μας φανερώνει τον καθαρό νόμο της αλήθειας, κρύβει όμως ταυτόχρονα και την πηγή της πλάνης. Κάθε φορά που παρεισφρύει στον λόγο μας η χρονικότητα (αυτό ήταν = αυτό δεν είναι πια), ο πληθυντικός (όταν λέμε ότι «το Α και το Β είναι», στην πραγματικότητα εννοούμε ότι «το Α δεν είναι Β») ή η άρνηση, κινδυνεύουμε να ονομάσουμε και να σκεφτούμε το τίποτε, παρόλο που αυτό συνεπάγεται το παράλογο.

Σχόλια στα παράλληλα κείμενα

1 Τα όρια και οι πηγές της γνώσης στον Ξενοφάνη, τον Εμπεδοκλή και τον Δημόκριτο: τα σχόλια αναφέρονται στα παράλληλα κείμενα (1), (2) και (3). Στο ίδιο ορθολογικό πνεύμα με τον Παρμενίδη και ο Ξενοφάνης εκφράζει μια άποψη για την περιορισμένη δυνατότητα της ανθρώπινης γνώσης. Γι' αυτό το θέμα ο Εμπεδοκλής μάς δίνει μια συνδυαστική άποψη, σύμφωνη πάντως με τη θεωρία του για την ανάμειξη των βασικών στοιχείων. Φαίνεται να δέχεται τη δυνατότητα μιας αξιόπιστης προσέγγισης της γνώσης και της αλήθειας μέσα από πολλές και διαφορετικές πηγές: τις αισθήσεις και την παρατήρηση των πραγμάτων, (όπως οι Ίωνες φυσιολόγοι προκειμένου να αποφανθούν για τις αρχές των πραγμάτων) τη διάνοια, τη διανοητική σύλληψη (όπως ο Ηράκλειτος που αναζητούσε τον λόγο και τη φύση των πραγμάτων) και, τέλος, τον καθαρό στοχασμό (όπως ο Παρμενίδης). Για τον Δημόκριτο, η γνώση που στηρίζεται στις αισθήσεις είναι ελλιπής και συμπληρώνεται από τη γνώση που παρέχεται μέσω της διάνοιας, η οποία όμως δεν μπορεί να λειτουργήσει χωρίς τις αισθητηριακές εντυπώσεις.

2 Η «ποιητική» του Παρμενίδη και του Εμπεδοκλή: η χρήση του ποιητικού λόγου, από τον Παρμενίδη και τον Εμπεδοκλή, δικαιολογείται από το γεγονός ότι η ποίηση έχαιρε γοήτρου στις κοινωνίες όπου ζούσαν οι Προσωκρατικοί. Η κληρονομιά της αρχαϊκής ποίησης επέδρασε υποσυνείδητα, για να υπηρετήσει τη μετάδοση της φιλοσοφικής σκέψης σε ορισμένους Προσωκρατικούς, οι οποίοι εκφράζονται με εικόνες και αλληγορίες.

ΕΝΟΤΗΤΑ 3

Αρετές και ευδαιμονία

(1 διδακτική ώρα)

Διδακτικοί στόχοι

- Να γνωρίσουν οι μαθητές τις ηθικές αρετές, για τις οποίες κάνει λόγο ο Δημόκριτος και ο Ξενοφάνης.
- Να αντιληφθούν ότι το μέτρο, όχι ως κριτήριο της αλήθειας αλλά ως ανθρώπινη αρετή, είναι βασική προϋπόθεση στη ζωή των ανθρώπων και των κοινωνιών.
- Να συνδέσουν την ευθυμία, ως κατάσταση της ψυχής και του πνεύματος, με την έννοια της ευτυχίας (ευδαιμονίας) και της δυστυχίας (κακοδαιμονίας) και αναφορικά με τα ζεύγη τύχη-ανάγκη, ιδιωτικό-δημόσιο.
- Να κατανοήσουν ότι οι Προσωκρατικοί πρώτοι μίλησαν για τη σοφία, την οποία εξέλαβαν ως ορισμένη συμπεριφορά του ανθρώπου.

Το πρωτότυπο κείμενο

1 τὸν εὐθυμῆσθαι μέλλοντα χρῆ μὴ πολλὰ πρήσσειν, μήτε ἰδίῃ μήτε ξυνηῇ, μηδὲ ἄσσο' ἄν πράσσει, ὑπέρο τε δύναναι αἰρεῖσθαι τὴν ἑωυτοῦ καὶ φύσιν· ἀλλὰ τοσαύτην ἔχειν φυλακὴν, ὥστε καὶ τῆς τύχης ἐπιβαλλούσης καὶ ἐς τὸ πλεόν ὑπηγεομένης, τῷ δοκεῖν κατατίθεσθαι, καὶ μὴ πλέω προσάπτεσθαι τῶν δυνατῶν. ἢ γὰρ εὐογκίῃ ἀσφαλέστερον τῆς μεγαλογκίῃς. (Δημόκριτος, ἀπόσπ. 3, Στοβαῖος, Ἀνθολόγιον, IV, 39 25)

2 ἀνθρώποισι γὰρ εὐθυμίη γίνεται μετριότητι τέρψιος καὶ βίον συμμετρίῃ· τὰ δ' ἐλλείποντα καὶ ὑπερβάλλοντα μεταπίπτειν τε φιλεῖ καὶ μεγάλας κινήσας ἐμποιεῖν τῇ ψυχῇ· αἱ δ' ἐκ μεγάλων διαστημάτων κινούμεναι τῶν ψυχῶν οὔτε εὐσταθέες εἰσὶν οὔτε εὐθυμοὶ [...] τῶν μὲν ζηλουμένων καὶ θαυμάζομένων ὀλίγην μνήμην ἔχοντα καὶ τῇ διανοίᾳ μὴ προσεδρεύοντα, τῶν δὲ ταλαιπωροῦντων τοὺς βίους θεωρεῖν, ἐννοοῦμενον ἅ πάσχουσι κάρτα [...] διόπερ τὰ μὲν μὴ δίζεσθαι χρεῶν, ἐπὶ δὲ τοῖς εὐθυμέεσθαι χρεῶν, παραβάλλοντα τὸν ἑαυτοῦ βίον πρὸς τὸν τῶν φαυλότερον πρησσόντων, καὶ μακαρίζειν ἑωυτὸν ἐνθυμύμενον ἅ πάσχουσιν, ὀκόσφ αὐτέων βέλτιον πρήσει τε καὶ διάγει.

(Δημόκριτος, ἀπόσπ. 191, Στοβαῖος, Ἀνθολόγιον, III, 1, 210)

Πηγές και μεταφράσεις

Η μετάφραση των αποσπασμάτων του Δημόκριτου είναι από το G.S. Kirk - J.E. Raven - M. Schofield, *Οι Προσωκρατικοί Φιλόσοφοι*, μτφρ. Δημοσθένης Κούρτοβικ, εκδ. ΜΙΕΤ, 4η έκδ., Αθήνα 2001. Οι μεταφράσεις των παράλληλων κειμένων από το: *Οι Προσωκρατικοί*, μετάφραση, σχόλια Κώστας Π. Μιχαηλίδης, κείμενο και μετάφραση, εκδ. Imago, Αθήνα 1984.

Διδακτικές επισημάνσεις

Για να προσεγγίσουν, να μελετήσουν, να απολαύσουν και να αξιολογήσουν οι μαθητές τα φιλοσοφικά κείμενα του Δημόκριτου, που τους δίνονται, προτείνεται ενδεικτικά να χρησιμοποιηθούν ως αφόρμηση οι επιγραμματικές φράσεις του και το εικονιστικό υλικό της ενότητας, με αναφορά στον χαρακτηρισμό αυτού ως «γελαστού φιλοσόφου».

Βασιζόμενοι στον τίτλο της ενότητας διατυπώνουμε επιγραμματικά το πρόβλημα, στο οποίο αναφέρονται τα αποσπάσματα και σχολιάζουμε αν αυτό είναι κοινό ή διαχρονικό ή αν απασχολεί τον σύγχρονο άνθρωπο και ιδιαίτερα τη νεολαία.

Κύρια σημεία της ερμηνευτικής προσέγγισης

Λαμβάνοντας υπόψη ότι η ηθική του Δημόκριτου συνδέεται με τις πολιτικές του αντιλήψεις αλλά και με βασικές θέσεις της ατομικής θεωρίας του, που φανερώνουν σχέσεις της ηθικής και της φυσικής του θεωρίας [γύα τη σχέση αυτή βλ. και G. Vlastos, «Ethics and Physics in Democritus», *Philosophical Review*, 54 (1945), σελ. 578 κ.ε. και 55 (1946), σελ. 53 κ.ε.] θα εντοπίσουμε στο κείμενο τις λέξεις που αναφέρονται σε συγκεκριμένες ηθικές αρετές, όπως η φρόνηση, η σωφροσύνη, η αταραξία της ψυχής και το ήθος της χαράς (ευθυμιά), η αυτάρκεια, η αυτογνωσία, η απλότητα του χαρακτήρα, η φιλία, η συνεργασία και η ομόνοια, οι οποίες πρέπει να κοσμούν τον άνθρωπο κατά τον Δημόκριτο. Θα τις συνδέσουμε με την ιδιωτική και τη δημόσια ζωή των εύπορων στρωμάτων της κοινωνίας των Αβδέρων και γενικότερα της ελληνικής κοινωνίας του 5ου αι. π.Χ. Η ήρεμη γαλήνη και η εσωτερική αρμονία, με τα δικά του λόγια η *εὐεστώ* (εὐ + εἰμί) και η *εὐθυμιά*, είναι ο στόχος της ηθικής και πολιτικής φιλοσοφίας του Δημόκριτου, ο οποίος θεωρεί πως η ευτυχία, η *εὐδαιμονία*, του ανθρώπου αλλά και της πόλης, αποκτάται με ένα μέτρο ευχαρίστησης που οι πολίτες ακολουθούν σε όλες τις εκδηλώσεις της ζωής, με τη μεσότητα που βρίσκεται, όπως και η αριστοτελική αρετή, μεταξύ υπερβολής και ἔλλειψης.

Σύνθεση, αναδιτύπωση: Οι πολίτες πρέπει να καταλάβουν, συγκρίνοντας με άλλους ανθρώπους και με κα-

ταστάσεις της ιδιωτικής ή κοινωνικής και πολιτικής ζωής, ότι τα πλούτη και τα υλικά αγαθά δε φέρνουν από μόνα τους την ευτυχία και ότι την ψυχική ισορροπία την εξασφαλίζουν μόνο οι μετρημένες απολαύσεις. Για τον Δημόκριτο, οι άνθρωποι μπορούν να έχουν καλύτερη ζωή, αν έχουν φρόνηση (σοφία) και σύνεση, και αν αποφεύγουν την υπερβολή. Η ορθή στάση απέναντι στη ζωή απαλλάσσει τον άνθρωπο από το άγχος (λ.χ. της πλεονεξίας) και από τον φόβο (λ.χ. της παρανομίας), εξασφαλίζει ψυχική πληρότητα και ηρεμία.

Πρόεκταση: Στο πρόβλημα, αν η αρετή είναι έμφυτη ή επίκτητη, ο Δημόκριτος υποστηρίζει, χωρίς να παραγνωρίζει τη σημασία της φύσης, την αξία της αγωγής. Η πόλη έχει ανάγκη από μορφωμένους πολίτες, γι' αυτό και η μόρφωση είναι απαραίτητη για την ανάπτυξη των διανοητικών, πολιτικών και ηθικών δυνατοτήτων (απόσπ. 33: *ἡ φύσις καὶ ἡ διδασχὴ παραπλήσιον ἐστί. καὶ ἡ διδασχὴ μεταρροσμοῖ τὸν ἄνθρωπον, μεταρροσμοῦσα δὲ φυσιοποιεῖ*). Ο Δημόκριτος θεωρεῖ, ωστόσο, ότι η παρουσία του νόμου είναι αναγκαία για να ρυθμίζει τη συμπεριφορά των πολιτών και να εγγυάται την αρμονική ζωή του κοινωνικού συνόλου. Δέχεται παράλληλα πως η «αιδώς» και όχι ο φόβος, είναι αυτή που πιο πολύ από οτιδήποτε άλλο συνέχει την αρετή και συγκρατῆ την κοινωνία ως συνεκτικός δεσμός της (απόσπ. 41: *μὴ διὰ φόβον ἀλλὰ διὰ τὸ δέον ἀπέχεσθαι ἀμαρτημάτων*). Βλ. επίσης απόσπ. 179, αλλά και 178, 182, 184, 208, 279.

Στα παράλληλα κείμενα, οι μαθητές αναζητούν ηθικές αρετές που δημιουργούν προϋποθέσεις για την ευδαιμονία του ανθρώπου (ἀπόσπ. από το ποίημα του Ξενοφάνη) και συνδέοντας με τις εμπειρίες τους από τη ζωή και την επικαιρότητα ανάγονται και σε προσδιορισμό των ιδιωμάτων, δηλαδή των αρετών, του ηγεμόνα ή του πολιτικού. Στο παράθεμα βλέπουμε πως ο Ξενοφάνης τονίζει την αξία της σοφίας, η οποία συμβάλλει στην ευνομία και την αντίθετη στη σωματική δύναμη, αντίθετα με τον Όμηρο ο οποίος τόνιζε την αξία της πολεμικής αρετής (Ιλιάδα Λ 784 - Ζ 208). Εδώ μπορεί να τεθεί το ερώτημα: **Τι κάνει τη ζωή αξία για να τη ζει κανείς;**, στο οποίο μπορούμε να απαντήσουμε: 1. τα καλά της ψυχής, οι ψυχικές και σωματικές αρετές, 2. τα αγαθά του σώματος, υγεία, ομορφιά, δύναμη και 3. τα εξωτερικά αγαθά, πλούτος, καταγωγή, τιμή, πολιτική δύναμη, οικογένεια, φίλοι.

Ενδεικτικές απαντήσεις στις Ερωτήσεις - Εργασίες

Ερώτηση 1η: βλ. εικόνα και σχόλια σελ. 26, Βιβλίο μαθητή, καθώς και τα κατωτέρω συμπληρωματικά σχόλια σελ. 21.

Ερώτηση 2η: η φρόνηση οδηγεί σε μετρημένη ζωή και καθοδηγεί τον άνθρωπο, ώστε να επιλέγει σύμφωνα με τις ικανότητές του και να μην παρασύρεται, ακόμη και όταν η τύχη φαίνεται να τον ευνοεί.

Ερώτηση 3η: η υπερβολή και η στέρηση αυξάνουν τα πάθη της ψυχής και προκαλούν ταραχή.

Θέματα για συζήτηση ή γραπτή εργασία

Θέμα 1ο. Βλ. κατωτέρω σχόλια για την αναγκαιότητα και την τύχη (σελ. 21).

Θέμα 2ο. Βλ. κατωτέρω, σχετικά σχόλια για την έννοια του μέτρου (σελ. 21).

Διαθεματική εργασία

Για τη γραπτή διαθεματική εργασία οι μαθητές θα συνδέσουν τον προβληματισμό του Ξενοφάνη με ανάλογους σύγχρονους προβληματισμούς (σχετικά με τον πρωταθλητισμό, το ήθος των αθλητών, την εμπορευματοποίηση της δόξας τους) και θα διατυπώσουν τη δική τους προσωπική γνώμη. Σχετικά με τη διαθεματική εργασία και γενικότερα την προβληματική της ενότητας, αναφέρουμε τα κατωτέρω που εκφράζουν την άποψη των Προσωκρατικών για τη σοφία. Σύμφωνα με το Λεξικό των Προσωκρατικών (έκδ. Ακαδημίας Αθηνών, 1994, σελ. 355) η λέξη σοφία είχε τις ακόλουθες σημασίες: 1. σοφία = πνευματική αξιοσύνη, 2. σοφία = ορθοφροσύνη, 3. σοφία = επιστημοσύνη, 4. σοφία = επιστήμη. Η σοφία είναι ικανότητα του ανθρώπου, αρετή και στάση ζωής και ο Ηράκλειτος υποστηρίζει πως «σοφία είναι να κατανοεί κανείς πώς λειτουργεί ο

κόσμος» (απόσπ. 41, Διογένης ο Λαέρτιος ΙΧ, 1: *ἔν τὸ σοφόν. Ἐπίστασθαι γνώμην ὅκη κυβερνᾶται πάντα διὰ πάντων*). Η «σοφία» στην ελληνική εκδοχή της σημαίνει συνύπαρξη της σωφροσύνης, της ευφροσύνης, της ευνομίας και της ευμάρειας, της αρετής και της ευτυχίας και μπορεί να ταυτιστεί με τη φρόνηση, τη σύνεση, τη σωφροσύνη (απόσπ. 211: *σωφροσύνη τὰ τερπνὰ ἀέξει καὶ ἡδονὴν ἐπὶ μείζονα ποιεῖ*). Οπωσδήποτε, τα δελφικά αποφθέγματα *μηδὲν ἄγαν* και *γνῶθι σαυτόν*, η ιστορία του Κροίσου, που διηγείται ο Ηρόδοτος (I, 34), ο οποίος τιμωρείται για την ἔλλειψη μετριοφροσύνης, είναι ενδεικτικά της σημασίας που αποδίδεται στην αρχαιότητα στη σοφία (βλ. και εικόνα στο Βιβλίο μαθητή, σελ. 29).

Συμπληρωματικά σχόλια και παραθέματα

1 Ο Δημόκριτος και το έργο του: ο Δημόκριτος χαρακτηριζόταν ως «γελαστός φιλόσοφος» (γελασῖνος) λόγω της ηθικής του που στηρίζεται στην έννοια της ευθυμίας και ο Ηράκλειτος ως «σκοτεινός» λόγω του αποφθεγματικού του λόγου. Στο απόσπ. 68 Α 221.34 διαβάζουμε: «Στους... σοφούς αντί οργής έρχονταν στον Ηράκλειτο δάκρυα, στο Δημόκριτο γέλιο... άλλους να βρεις που συγκέρασαν τα λόγια καλύτερα είναι αδύνατο. Ο Ηράκλειτος είναι πολύ σκοτεινός. Καθόλου όμως δεν είναι ο Δημόκριτος (*τοῖς σοφοῖς ἀντὶ ὀργῆς Ἡρακλείτω μὲν δάκρυα, Δημοκρίτω δὲ γέλως ἐπήει*). Για τους χαρακτηρισμούς αυτούς γράφει ο Horace Walpole (18ος αι.): «Αυτός ο κόσμος είναι μια κωμωδία γι' αυτούς που σκέπτονται, μια τραγωδία γι' αυτούς που αισθάνονται – μια απάντηση στο γιατί ο Δημόκριτος γελούσε και ο Ηράκλειτος θρηνούσε».

Από τα εξήντα έργα του Δημόκριτου που αναφέρει ο κατάλογος του Θρασύλλου (DK 68 3), μόνο οκτώ κατατάσσονται στα ηθικά και το γνωστότερο είναι το *Περὶ εὐθυμίας*. Ο αποφθεγματικός λόγος του Δημόκριτου φανερώνεται σε πολλά αποσπάσματα, όπως λ.χ. στο απόσπ. 191: «Στους ανθρώπους η ευδιαθεσία της ψυχής γεννιέται με τη μετρημένη χαρά και τη συμμετρία της ζωής». Η χαρούμενη διάθεση, η ευθυμία, γεννιέται, από τη συμμετρία της ζωής, που δεν επιτρέπει στην πλεονεξία (με συνεπακόλουθα τον φόβο, τον φθόνο και την αγάπη για τη δόξα) ούτε στην πλάνη να ταράξει τη ζωή. Το ήθος της χαράς και της αυτοσυγκράτησης του Δημόκριτου είχε ισχυρή απήχηση στους Κυνικούς και στον Επίκουρο, τους οποίους θα εξετάσουμε στο πέμπτο κεφάλαιο (βλ. *Οι Προσωκρατικοί*, μτφρ. – σχόλια Κ.Π. Μιχαηλίδης, εκδ. Imago, Αθήνα 1984, ό.π., σελ. 298 κ.ε.).

2 Ηθικές αρετές στον Δημόκριτο: σχετικά με το θέμα αυτό και τον 1ο διδακτικό στόχο, βλ. ανωτέρω στην ερμηνευτική προσέγγιση.

3 Η έννοια του μέτρου στον Δημόκριτο: η ηθική του Δημόκριτου στηρίζεται στην έννοια του μέτρου και την κατάφαση της ζωής. Ο άνθρωπος που έχει μέτρο υπερνικά τις ακρότητες και δεν περιπίπτει ούτε στον ασκητισμό ούτε στον ηδονισμό ή στην ηθική αδιαφορία των Σοφιστών, τη γνωστή απάθεια των Στωικών, όπως θα δούμε στα κεφ. 2 και 5. Ίδιες αντιλήψεις εκφράζει και ο Ηράκλειτος ο οποίος, εκτός από την έννοια του μέτρου, υποστηρίζει και την αρετή της σωφροσύνης και της σοφίας τού να ομιλεί κανείς και να πράττει κατά φύσιν (απόσπ. 112) αλλά και την αξία του ήθους (απόσπ. 113: «η φρόνηση είναι σ' όλους κοινή», απόσπ. 116: «όλοι οι άνθρωποι έχουν μερίδιο στην αυτογνωσία και τη σωφροσύνη»), βλ. Κ. Αξελός, *Ο Ηράκλειτος και η Φιλοσοφία*, Αθήνα 1974, σελ. 71-73. Ο Ηράκλειτος απέρριψε ως γνωστόν τις απολαύσεις της Εφέσου, δεν επεδίωξε αξιώματα και πολιτικές θέσεις και κατέληξε ένας χορτοφάγος μισάνθρωπος.

4 Αναγκαιότητα και τύχη: για τον Δημόκριτο, όπως και για τον Λεύκιππο, ο οποίος υπήρξε εισηγητής της ατομικής θεωρίας, η αναγκαιότητα ήταν μια παντοδύναμη αρχή. Ο Δημόκριτος ιδιαίτερα θεωρούσε ότι «καθετί που συμβαίνει είναι καθορισμένο αντικειμενικά και απόλυτα. Αν κάτι θεωρείται τυχαίο, αυτό σημαίνει απλώς πως δεν είμαστε σε θέση να το προσδιορίσουμε αιτιακά. Και δεν είμαστε σε θέση να το προσδιορίσουμε αιτιακά, γιατί πρόκειται για «αίτιο που καθορίζει απειράριθμες δυνατότητες» (βλ. Θ. Βέικος, *Οι Προσωκρατικοί*, Αθήνα 1988, 5η έκδ., σελ. 224, και Guthrie, II, 419). Βλ. σχετικό απόσπ. 67 Β 2: *οὐδὲν χροῖμα μάτην γίνεται, ἀλλὰ πάντα ἐκ λόγου τε καὶ ὑπ' ἀνάγκης* = Κανένα πράγμα δε γίνεται στα χαμένα,

παρά όλα γίνονται για κάποιο λόγο και είναι αναγκαία). Ο ίδιος απέκλειε την τύχη από την ανθρώπινη ζωή και θεωρούσε πως τα συμβάντα της ζωής πρέπει να τα κατευθύνει το συνετό βλέμμα. Πρέπει, συνεπώς, να αγνοούμε τα νεύματα της τύχης και να μην υπερβαινούμε τα όρια της φύσης και των ικανοτήτων μας, αλλά να φροντίζουμε την ψυχή μας. Ο ίδιος υποστήριζε, επίσης, πως η μελέτη της φύσης πρέπει να γίνεται αιτιοκρατικά και πως όλα τα γεγονότα από τη φύση τους εξουσιάζονται από την *αναγκαιότητα*, τη *δίνη*, η οποία, ως δινώδης κίνηση (στροβιλισμός), ως αιτία δημιουργίας όλων των πραγμάτων, ονομάζεται από αυτόν *ανάγκη*. Η ανάγκη φέρνει κατ' αυτόν τα άτομα σε κίνηση.

ΕΝΟΤΗΤΑ 4

Πολιτικές υποθήκες

(1 διδακτική ώρα)

Διδακτικοί στόχοι

- Να κατανοήσουν την ιδιαίτερη σημασία που έχει η έννοια του πολέμου, δηλαδή η σύγκρουση των αντιθέτων, στη σκέψη του Ηράκλειτου, και να προβληματιστούν για την πάλη των αντιθέτων στη φύση και στην ανθρώπινη ζωή, στην κοινωνία και στην πολιτεία.
- Να συνδέσουν τις έννοιες της φύσης, του νόμου και του λόγου μέσα από τις σύντομες ρήσεις του Ηράκλειτου.
- Να αντιληφθούν τη σχέση ηθικής και πολιτικής φιλοσοφίας μέσα από τα αποσπάσματα του Δημόκριτου σχετικά με την αξία της δημοκρατίας.

Το πρωτότυπο κείμενο

1 Πόλεμος πάντων μὲν πατήρ ἐστι, πάντων δὲ βασιλεύς, καὶ τοὺς μὲν θεοὺς ἔδειξε τοὺς δὲ ἀνθρώπους, τοὺς μὲν δούλους ἐποίησε τοὺς δὲ ἐλευθέρους (ἀπόσπ. 53, Ἰππόλυτος, *Ελ.* IX, 9, 4)

2 ξὺν νόφ λέγοντας ἰσχυρίζεσθαι χρῆ τῷ ξυνῷ πάντων, ὅκωσπερ νόμφ πόλις καὶ πολὺ ἰσχυροτέρως· τρέφονται γὰρ πάντες οἱ ἀνθρώπειοι νόμοι ὑπὸ ἐνὸς τοῦ θείου· κρατεῖ γὰρ τοσοῦτον ὀκόσον ἐθέλει καὶ ἐξαρκεῖ πᾶσι καὶ περιγίνεται (ἀπόσπ. 114, Στοβαῖος, *Ἀνθολόγιον*, III, I, 17.

3 μάχεσθαι χρῆ τὸν δῆμον ὑπὲρ τοῦ νόμου ὅκωσπερ τείχεος (ἀπόσπ. 44, Διογένης Λαέρτιος, IX, 2)

4 τὰ κατὰ τὴν πόλιν χρεὼν τῶν λοιπῶν μέγιστα ἡγήϊσθαι, ὅκως ἄξεται εὖ, μήτε φιλονικέοντα παρὰ τὸ ἐπεικὲς μήτε ἰσχὴν ἐαντῷ περιτιθέμενον παρὰ τὸ χρηστὸν τὸ τοῦ ξυνουῦ. πόλις γὰρ εὖ ἀγομένη μεγίστη ὄρθωσίς ἐστι, καὶ ἐν τούτῳ πάντα ἔνι, καὶ τούτου σφζομένον πάντα σῶζεται καὶ τούτου διαφθειρομένον τὰ πάντα διαφθίρεται (ἀπόσπ. 252, Στοβαῖος, *Ἀνθολόγιον*, IV, 12, 14f)

Πηγές και μεταφράσεις

Οι μεταφράσεις των αποσπασμάτων του Ηράκλειτου από το: G.S. Kirk – J.E. Raven – M. Schofield, *Οι Προσωκρατικοί Φιλόσοφοι*, μτφρ. Δημοσθένης Κούρτοβικ, εκδ. MIET, 4η έκδ., Αθήνα 2001. Οι μεταφράσεις των κειμένων του Δημόκριτου από το: *Λεύκιππος και Δημόκριτος. Η ατομική θεωρία*, εισαγωγή G.E.R. Lloyd, μτφρ. Ευαγγελία Μπουρνά, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1995.

Διδακτικές επισημάνσεις

Οι θεματικοί άξονες, με βάση τους οποίους θα γίνει η προσέγγιση του κειμένου, μπορούν να είναι:

- Ο προσδιορισμός των χαρακτηριστικών γνωρισμάτων του αποφθεγματικού ύφους μέσα από τα αποσπάσματα (στο πρωτότυπο ή σε μετάφραση) που παρατίθενται στις σελίδες της ενότητας.
- Οι έννοιες του πολέμου, του νόμου και του λόγου στον Ηράκλειτο.
- Η αξία της δημοκρατίας και της πειθούς του λόγου, καθώς και της δικαιοσύνης στον Δημόκριτο.
- Η σύνδεση της ηθικής με την πολιτική, των αντιλήψεων των Προσωκρατικών με σύγχρονα προβλήματα της κοινωνίας και της πολιτικής ζωής.

Ενδεικτικές απαντήσεις στις Ερωτήσεις - Εργασίες

Ερώτηση 1η: βλ. σχόλιο 2, Βιβλ. μαθ., σελ. 31.

Ερώτηση 2η: αντιθέσεις: θεοί - άνθρωποι, δούλοι - ελεύθεροι· αναλογίες: η αναλογία του νόμου με μια οχυρωμένη πόλη· μεταφορά: οι άνθρωποι τρέφονται.

Ερώτηση 3η: επειδή ο λόγος του ήταν αποφθεγματικός, αινιγματικός και λιτός (Βιβλ. μαθ., σελ. 30 και Βιβλ. εκπ. σελ. 23, σχ. 1, και σελ. 24, σχ. 4).

Ερώτηση 4η: εξασφαλίζεται με την ομόνοια (χωρίς φιλονικίες), με την ισότητα και τη συμφιλίωση, με την προστασία του κοινού καλού (βλ. και σχόλιο Βιβλ. εκπ., σελ. 24).

Ερώτηση 5η: να γίνει επισήμανση των διαφορών, βλ. το γλωσσάριο και το σχ. 4 Βιβλ. εκπ., σελ. 24.

Συμπληρωματικά σχόλια και παραθέματα

1 Ο λόγος και το ύφος του Ηράκλειτου - Η θεωρία του Ηράκλειτου για το πυρ: σώζονται περίπου εκατό αποσπάσματα από το μοναδικό σύγγραμμα που γνωρίζουμε ότι άφησε ο Ηράκλειτος στο ιερό της Εφέσιας Αρτέμιδος, σύμβολο ελληνικού και ανατολικού πολιτισμού. Το έργο αυτό έχει τον τίτλο *Περί φύσεως* και διαιρείται σε τρία μέρη: για το σύμπαν, για την πολιτική και για τη θεολογία. Πρόκειται για αποσπασματικές διατυπώσεις χωρίς μορφολογική συνάφεια ή νοηματική συνοχή, κατά το πρότυπο -ίσως- παλιών συλλογών αποφθεγμάτων (*υποθήκαι*). Χαρακτηρίζονται γενικά από εξαιρετική λιτότητα, απλό και καθημερινό λεξιλόγιο, σύντομες, αντιθετικές ονοματικές φράσεις και εικόνες από την καθημερινότητα (λ.χ., *ὁδὸς ἄνω κάτω μία καὶ ὄντη*).

Οι ερμηνευτικές αβεβαιότητες και μεταφραστικές δυσκολίες, που οφείλονται στη μορφή του λόγου, στο περίτεχνο ύφος και στον πολυσήμαντο χαρακτήρα των ὀρων, προσήψαν στον Ηράκλειτο την επωνυμία «σκοτεινός». Σε αυτό συντελεί και το γεγονός ότι ο Ηράκλειτος φαίνεται να χρησιμοποιεί σκόπιμα την πολυσημία και την αμφισημία των λέξεων, τη συντακτική ελαστικότητα και τα τεχνάσματα της γλώσσας (π.χ. παρηχήσεις).

Ο Ηράκλειτος θεωρούσε τον κόσμο ως ύλη και ενέργεια (πυρ), ως κίνηση (ποταμός, πόλεμος, αρμονία), με νομοτέλεια (λόγος, το σοφόν, μέτρον, θεῖος νόμος), βλ. *Φυσική Γ'* Γυμνασίου, κεφ. 3, «Έργο και Ενέργεια».

2 Ο πόλεμος (η έρις και η πάλη των αντιθέτων): το απόσπασμα 53, το οποίο ανθολογείται, αποτελεί προσπάθεια να οριστεί ο νόμος της αντιθετικότητας. Ο κόσμος κινείται κατ' αυτόν ακατάσχετα. Η αλλαγή του κόσμου, όπως και της κοινωνίας, αποτελεί το συνεχές και σταθερό χαρακτηριστικό της πορείας του. (*Τὰ πάντα ρεῖ*). Ο πόλεμος (*ἔρις*) είναι ένας ὀρος που δηλώνει τον κοινό κανόνα ὄλων των πραγμάτων. Είναι, κατά τον Ηράκλειτο, η κινητήρια δύναμη που ωθεί ὄλα τα πράγματα σε αέναη αλλαγή, δηλαδή μια παγκόσμια αναγκαιότητα. Ως γενεσιουργός δύναμη διέπει ὄλα τα συμβάντα, είναι βασιλιάς και πατέρας με παιδιά ὄλα τα πράγματα, ανάμεσα σ' αυτά και τους ανθρώπους. Προσωρινές διακοπές του πολέμου ή επιμέρους ισοπαλίες δεν αναιρούν κατά τον Ηράκλειτο την παγκόσμια ισχύ του. Στο απόσπ. 114, που παρατίθεται, προβάλλεται απ' αυτόν η σημασία του νόμου και της νομιμότητας για τη διασφάλιση της ασφάλειας και του ομαλού βίου στην πόλη, δηλαδή στην πολιτεία. Το γεγονός ότι στον κόσμο φαίνεται να κυριαρχεί η *έριδα* (σύγκρουση και ανταγωνισμός) δε σημαίνει πως ο κόσμος διέπεται από μια αρχή κακού.

Η έριδα, ως βάση της κοσμικής διαδικασίας, αποτελεί και τη βάση της κοσμικής δικαιοσύνης, αφού ένας κόσμος ειρήνης δε θα είχε βέβαια ανάγκη από δικαιοσύνη. Έτσι, ο πόλεμος (έρις) είναι ουσιαστική προϋπόθεση ενός ενοποιημένου κόσμου, γιατί χωρίς τη συνυφασμένη με τον κόσμο αλλαγή ανάμεσα στα αντίθετα δε θα είχαμε την *ενότητα των αντιθέτων*, που είναι η ανώτατη αρχή συγκρότησης του κόσμου.

Αξίζει να αναφερθεί το γεγονός ότι ο Ηράκλειτος ήταν γόνος αριστοκρατικής οικογένειας της Εφέσου, ότι έζησε εκεί την άνοδο των δημοκρατικών, μιας νέας πολιτικής κατάστασης που αυτός δεν ενέκρινε, γιατί δεν πίστευε στην ικανότητα των πολλών να κυβερνούν. Πρόβαλε ίσως την ιδέα του πολέμου, επειδή έζησε την κοινωνική και πολιτική διαμάχη της κοινότητας όπου ζούσε, σε μια εποχή όμως κωδικοποίησης των νόμων που οδήγησε σε συζητήσεις γύρω από το φυσικό και εθιμικό ή συμβατικό δίκαιο (βλ. Θ. Βέικος, *Φύση και κοινωνία*, εκδ. Σμίλη, Αθήνα 1991).

3 Όσοι μιλούν μυαλωμένα (Νόμος και λόγος): όπως ο λόγος, δηλαδή η λογική, είναι για όλους, ισχυροποιεί τις απόψεις όλων όσοι τον χρησιμοποιούν, έτσι και ο νόμος δίνει κύρος στις αποφάσεις της πόλης, όταν έχει τις ιδιότητες του λόγου (απρόσωπος, οικουμενικός και αμερόληπτος).

Δεν είναι σαφές τι εννοούσε ο Ηράκλειτος με τον νόμο. Οι πολιτικές αναταραχές και διαμάχες, που δοκίμασε ο ίδιος στην εποχή του, εν μέρει μόνο μπορούν να εξηγήσουν τη θεωρία του για τον πόλεμο και την έριδα ως βάση και της κοινωνικής ζωής. Ο Ηράκλειτος αξιοποίησε την εμπειρία του καιρού του, η οποία οδήγησε από τη φυλετική αριστοκρατία και την αγροτική μοναρχία στην εξουσία των πολλών. Ο ίδιος εκδήλωσε δημόσια την οργή του, όταν οι δημοκρατικοί ανέλαβαν τη διακυβέρνηση της Εφέσου και εξόρισαν τον αριστοκρατικό φίλο του Ερμόδωρο. Μιλάει περιφρονητικά για την αφροσύνη των πολλών και εκθειάζει την αξία του έξοχου άνδρα, που χαρακτηρίζεται από ήθος, γνώση και φρόνηση, χρησιμοποιώντας κριτήρια ορθολογικά και ηθικά, όπως φανερώνουν οι χαρακτηρισμοί του για τους πολλούς και τους λίγους (συνετοί-ασύνετοι, φρόνιμοι-ανόητοι, μνημένοι στο λόγο-αμήντοι, αλλά και καλοί-κακοί), (Θ. Βέικος, *Φύση και κοινωνία*, ό.π.). Ο Ηράκλειτος δεν πολιτεύτηκε ποτέ στη ζωή του, ούτε δέχθηκε πολιτικά αξιώματα και τιμές (Κωνσταντίνος Τσάτσος, *Η κοινωνική φιλοσοφία των αρχαίων Ελλήνων*, εκδ. Εστία, 5η έκδ., Αθήνα, 1965, σελ. 48).

4 Ο λόγος στον Ηράκλειτο: είναι γνωστή η πολυσημία της λέξης λόγος στην αρχαία γλώσσα. Στον Ηράκλειτο ο **λόγος** είναι κυρίως:

- α. Το πρότυπο σχήμα και ο τύπος που εξασφαλίζει την *ενότητα των αντιθέτων*. Κοινό μέτρο και αναλογία στη διάταξη της βαθιάς δομής όλων των πραγμάτων.
- β. Κοινός νόμος της αιώνιας ροής, που ρυθμίζει τους μετασχηματισμούς και τις έριδες μέσα από την πολεμική σύγκρουση των αντιθέτων. Ως παγκόσμιος, διέπει τη φύση, το θείο και τους ανθρώπους (τη συμπεριφορά, τις σκέψεις και τις πράξεις τους).
- γ. Προφορική έκφραση της σκέψης, τρόπος σκέψης. Είναι η «σωστή γλώσσα» που πρέπει να μιλήσει η ψυχή (θεωρία ή αλήθεια), προκειμένου να διεισδύσει στο κρυμμένο νόημα των πραγμάτων.

Σχόλιο στα παράλληλα κείμενα

Νόμος και αρετές κατά τον Δημόκριτο: για τον Δημόκριτο (σύμφωνα και με τη φυσική του φιλοσοφία), στη βάση της κοινωνικής ζωής δε βρίσκεται κάποιο κοινωνικό συμβόλαιο (για τη θεωρία του κοινωνικού συμβολαίου θα μιλήσουμε στο κεφ. 2, ενότητα 4η, Βιβλ. μαθ., σελ. 53 και Βιβλ. εκπ., σελ. 42-44), αλλά η φυσική αρχή «όμοιος στο όμοιο», ο συναγελασμός των ομοίων που παρατηρείται και στα πράγματα της φύσης. Με τον τρόπο αυτό εξασφαλίζεται η συμμετοχή όλων στην κοινωνική ζωή. Ο Δημόκριτος εκφράζει την προτίμησή του για τη δημοκρατία που τη θεωρεί, σε αντιπαράθεση με την τυραννία, το καλύτερο σχήμα διακυβέρνησης. Στο απόσπ. 251 η ελευθερία σημαίνει γι' αυτόν ελευθερία γνώμης, κατάσταση ισορροπίας και μέτρου και είναι για την πολιτεία ό,τι η ευθυμία για το άτομο. Σταθερές της δημοκρατίας

θεωρεί, άλλωστε, αυτός την ισονομία, την ελευθερία και την ομόνοια. Στο απόσπ. 245 επισημαίνει επίσης το πρόβλημα των ανταγωνισμών των πολιτικών παρατάξεων, τις συνέπειες του εσωτερικού πολέμου, που είναι κατ' αυτόν αποτέλεσμα φθόνου. Συνειδητοποιώντας, συνεπώς, την αξία της ομόνοιας αλλά και τα οδυνηρά αποτελέσματα από τους ανταγωνισμούς ανάμεσα σε πολιτικές παρατάξεις και πρόσωπα, προτείνει την ισότητα, η οποία οδηγεί σε άμβλυση των διαφορών [Βλ. Στοβαίος, *Ανθολ.*, 193 (Δημ. Β. 255): «Όταν οι πλούσιοι έχουν τη γενναιοψυχία να συντρέχουν τους φτωχούς στις ανάγκες τους, να τους βοηθούν και να τους ευεργετούν, τότε πια και συμπάθεια υπάρχει και συμπαράσταση και σταθερότητα και αμοιβαία βοήθεια και ομόνοια ανάμεσα στους πολίτες και άλλα αναρίθμητα αγαθά». Βλ. F. Enriques-Manlio Mazzioti, *Οι θεωρίες του Δημόκριτου του Αβδηρίτη* (Κείμενα και Υπομνήματα), Ξάνθη 1982, σελ. 272]. Βλ. Άννα Κελεσιδου, Η επικαιρότητα της θεώρησης της έννοιας της δημοκρατίας από τον Δημόκριτο και τον Αρχύτα: στο *Η επικαιρότητα της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1997, σελ. 126 κ.εξ. Αναζητώντας τα ψυχολογικά κίνητρα της χρηστής συμπεριφοράς ο Δημόκριτος περιγράφει τον ιδιωτικό και δημόσιο χώρο με ψυχολογικούς / συναισθηματικούς όρους, πράγμα που είναι ένα ακόμη χαρακτηριστικό της δημοκρίτειας ηθικής: αναζητά τον αποκλεισμό αντικοινωνικών στάσεων, όπως ο φθόνος, που μπορεί να καταστρέψει την πόλη με τους πολιτικούς ανταγωνισμούς που προκαλεί. Βρίσκει ως αντίδοτο τις παραινήσεις και την πειθώ, την πίστη στο πρόπον, την κατανόηση και τη σύνεση. Αυτές οι ατομικές αρετές εξασφαλίζουν και στο άτομο μεγαλύτερη γαλήνη και στην πόλη την ομόνοια που εγγυάται την κοινή ασφάλεια. Γίνεται φανερό ότι αυτός συνέδεε την ηθική με την πολιτική και κοινωνική ζωή και θεωρούσε τον ενάρετο άνθρωπο εγγυητή της κοινωνικής δικαιοσύνης.

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Πηγές-Κείμενα

- ΒΕΪΚΟΣ, Θ., *Οι προσωκρατικοί*, εκδ. «Δαιδαλος» - Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 1988.
 ΔΗΜΟΚΡΙΤΟΣ, *Η ζωή και το έργο του. Τα θεμέλια της ατομικής θεωρίας*, εισ.: Βασ. Α. Κύρκος, εισαγ.- μτφρ., σχ. Σταύρος Γκιργκένης, εκδ. Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 2004.
 DIELS, H. & KRANZ, W., *Die Fragmente der Vorsokratiker*, νέα έκδ. Widmann, Hildesheim 2004.
 DIELS, H. & KRANZ, W., *Οι προσωκρατικοί. Οι μαρτυρίες και τα αποσπάσματα*, 2 τόμ., απόδοση στα νέα ελληνικά Βασ. Α. Κύρκος, φιλολ. εποπτεία Γιώργος Α. Χριστοδούλου, εκδ. Δημ. Ν. Παπαδήμας, Αθήνα 2005-7.
 ΕΜΠΕΔΟΚΛΗΣ, *Περί φύσεως*, εισ.-μτφρ.-σχ. Α. Λάλου-Π. Σκαρσουλή, εκδ. Εικοστός Πρώτος, Αθήνα 1999.
 ΗΡΑΚΛΕΙΤΟΣ, *Άπαντα*, Πρόλογος – Μετάφραση: Τάσος Φάλκος – Αρβανιτάκης, εκδ. Ζήτρος, Αθήνα 1999.
 KIRK, G. S., RAVEN, J. E. και SCHOFIELD, M., *Οι προσωκρατικοί φιλόσοφοι*, μτφρ. Δ. Κούρτοβικ, εκδ. ΜΙΕΤ, 4η έκδ., Αθήνα 2001.
 LLOYD, G. E. R., *Λεύκιππος και Δημόκριτος. Η ατομική θεωρία*, μτφρ. Ευαγγελία Μπουρνή, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1995.
 ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ, Κ. Π. (επιμ.), *Οι προσωκρατικοί*, μτφρ.-σχόλ., εκδ. Imago, Αθήνα 1984.
 ΤΖΑΒΑΡΑΣ, Γ. (επιμ.), *Το ποίημα του Παρμενίδη*, εισ.-μτφ.-σχ., εκδ. Δόμος, Αθήνα 1980.

Μελέτες

- ΑΞΕΛΟΣ, Κ., *Ο Ηράκλειτος και η Φιλοσοφία*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1974.
 BARNES, J., *The Presocratic Philosophers*, Routledge, London 1982.
 BARNES, J., *Early Greek Philosophy*, Penguin, London 1987.
 ΒΕΪΚΟΣ, Θ., *Οι Προσωκρατικοί*, εκδ. «Δαιδαλος» - Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 1988.
 ΒΟΥΔΟΥΡΗΣ, Κ. Ι., *Προσωκρατική φιλοσοφία*, εκδ. Ιωνία, Αθήνα 1988.
 BRUN, J. (επιμ.), *Ηράκλειτος*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 1994.
 DODDS, E. R., *Οι Έλληνες και το παράλογο*, μτφρ. Γ. Γιατρομανωλάκης, εκδ. Ινστιτούτο του Βιβλίου-Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1978.
 GUTHRIE, W. K. C., *Ο Ορφείας και η αρχαία ελληνική θρησκεία*, μτφρ. Χαρίκλεια Μήνη, εκδ. Ινστιτούτο του Βιβλίου-Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα 2000.
 ΚΑΗΝ, C., *Αναξίμανδρος και οι απαρχές της ελληνικής κοσμολογίας*, μτφρ. Ν. Γιανναδάκης, εκδ. Πολύτυπο, 1982.
 ΚΕΛΕΣΙΔΟΥ, Α., *Δώδεκα μελετήματα προσωκρατικής φιλοσοφίας*, Κέντρο Ερευνών της Ελληνικής Φιλοσοφίας, εκδ. Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 1992.
 ΚΕΛΕΣΙΔΟΥ, Α., *Μελετήματα προσωκρατικής ηθικής*, πρόλογος Γ. Βλάχου, Κέντρο Ερευνών της Ελληνικής Φιλοσοφίας, εκδ. Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 1994.
 ΚΕΛΕΣΙΔΟΥ, Α., *Εμπεδοκλής ο Ακραγαντινός*, εκδ. Ιδεοθέατρον, Αθήνα 2002.
 ΚΕΛΕΣΙΔΟΥ, Α., ΜΑΡΑΓΓΙΑΝΟΥ-ΔΕΡΜΙΟΥΣΗ, Ε., ΜΑΝΟΣ, Α., ΠΡΩΤΟΠΑΠΑ-ΜΑΡΝΕΛΗ, Μ., ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, Ρ., *Φιλόσοφοι στο Αιγαίο*, πρόλογος Ε. Μουτσόπουλου, Κέντρο Ερευνών της Ελληνικής Φιλοσοφίας, εκδ. Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 1998.
 ΚΥΡΙΑΣΟΠΟΥΛΟΣ, Σ., *Ηράκλειτος. Μια φροντιστηριακή έρευνα*, εκδ. Υπουργείου Πολιτισμού και Επιστημών, Αθήνα 1973.
 LONG, A. A. (επιμ.), *Προσωκρατικοί φιλόσοφοι. Συναγωγή συστατικών μελετημάτων*, μτφρ. Θ. Νικολαΐδης - Τ. Τυφλόπουλος, εκδ. Δημ. Ν. Παπαδήμα, Αθήνα 2005.
 ΜΑΖΖΙΟΤΤΙ, F. E.-M., *Οι θεωρίες του Δημόκριτου του Αβδηρίτη. Κείμενα και υπομνήματα*, μτφρ. Α. Α. Παπαϊωάννου, εκδ. Διεθνούς Δημοκρίτειου Ιδρύματος, Ξάνθη 1982.

- ΜΟΥΡΕΛΑΤΟΣ, Α. Δ. Φ. (επιμ.), *Οι Προσωκρατικοί. Συλλογή κριτικών δοκιμίων*, τόμ. 2, εκδ. Εκπαιδευτήρια Κωστώε – Γείτονα, Αθήνα 1998.
- ΜΟΥΡΕΛΑΤΟΣ, Α. Δ. Φ., *Οδοί της γνώσης και της πλάνης: Λόγος και εικόνα στον Παρμενίδη*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1998.
- ΜΟΥΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, Ε., *Η προσωκρατική διάνοηση*, εκδ. Ερμής, Αθήνα 1971.
- ΜΠΕΝΑΚΗΣ, Λ. (επιμ.), *Πρακτικά του Α' Διεθνούς Συνεδρίου για τον Δημόκριτο*, Ξάνθη 6-9 Οκτωβρίου 1983, 2 τόμ., Ξάνθη 1984.
- POPPER, K., «Πίσω στους Προσωκρατικούς», στο *Όλοι οι άνθρωποι είναι φιλόσοφοι*, μετ. Μιχ. Παπανικολάου, εκδ. Μελάνι, 2003, σελ. 149-193.
- ROBINSON, J. M., *An Introduction to Early Greek Philosophy*, Houghton Mifflin Co., Boston 1968.
- ΡΟΥΣΣΟΣ, Ε., *Οι Προσωκρατικοί*, εκδ. Στιγμή, Αθήνα 1999.
- ΡΟΥΣΣΟΣ, Ε., *Ηράκλειτος*, εισ. - μτφρ. - σχ., εκδ. Στιγμή, Αθήνα 1987.
- ΡΟΥΣΣΟΣ, Ε., *Παρμενίδης*, εισ. - μτφρ. - σχ., εκδ. Στιγμή, Αθήνα 2002.
- VERNANT, J. P., *Οι απαρχές της ελληνικής σκέψης*, μτφρ. Ε. Νικολούδη, εκδ. Ινστιτούτο του Βιβλίου-Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1992.
- VERNANT, J. P., *Μύθος και σκέψη στην αρχαία Ελλάδα*, μτφρ. Σ. Γεωργιούδη, εκδ. Ινστιτούτο του Βιβλίου-Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1993.

Λεξικά φιλοσοφίας

- ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ, *Λεξικό της προσωκρατικής φιλοσοφίας*, εκδ. Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Φιλοσοφίας, Αθήνα 1994.
- AUDI, R., *The Cambridge Dictionary of Philosophy*, Cambridge University Press, Cambridge 1996.
- BLACKBURN, S., *The Oxford Dictionary of Philosophy*, Oxford University Press, Oxford 1994.
- HONDERICH, T. (εκδ.), *The Oxford Companion to Philosophy*, Oxford University Press, Oxford 1995.
- FLEW, A., *A Dictionary of Philosophy*, Pan Books, London 1979.
- ΚΑΠΟΠΟΥΛΟΣ, Κ. (εκδ.), *Φιλοσοφικό-κοινωνιολογικό λεξικό*, 5 τόμ., Αθήνα 1994-95.
- LACEY, A. R., *A Dictionary of Philosophy*, 2η έκδ., Routledge, London 1986.
- ΜΑΚΡΗΣ, Ν., *Εισαγωγικό λεξικό πολιτικών όρων της φιλοσοφίας*, εκδ. Ίρις, Αθήνα 1990.
- ΝΤΟΚΑΣ, Α., *Φιλοσοφικό λεξικό*, εκδ. Γ. Φέξη, Αθήνα 1964.
- ΠΕΛΑΓΡΙΝΗΣ, Θ. Ν., *Λεξικό της φιλοσοφίας*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2004.
- URMSON, J. O., *The Greek Philosophical Vocabulary*, Duckworth, London 1990.

Βιβλία για παιδιά

- ADLER, M. J., *Ο Αριστοτέλης για όλους*, μτφρ. Π. Κατζιά-Παντελή, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα 1996.
- DELIUS, C. & GATZEMEIER, M., κ.ά., *Ιστορία της Φιλοσοφίας. Από την αρχαιότητα έως σήμερα*, μτφρ. Δ. Ρισσάκη, εκδ. Kunemann FC–Ελευθερουδάκης, Αθήνα 2006.
- GAARDER, J., *Ο κόσμος της Σοφίας*, μτφρ. Μ. Αγγελίδου, εκδ. Α. Α. Λιβάνη, Αθήνα 1994.
- FEARN, N., *Ο Ζήνωνας και η Χελώνα. Πώς να σκέφτεστε σαν φιλόσοφοι*, μτφρ. Α. Αλαβάνου, εκδ. Λιβάνη, Αθήνα 2003.
- KING, P., *100 φιλόσοφοι: Η ζωή και το έργο των μεγαλύτερων στοχαστών*, μτφρ. Α. Κατσικερός, εκδ. Σαββάλας, Αθήνα 2005.
- MARINOFF, L., *Τα μεγάλα ερωτήματα. Πώς η φιλοσοφία μπορεί να αλλάξει τη ζωή σας*, μτφρ. Α. Αλαβάνου, εκδ. Α. Α. Λιβάνη, Αθήνα 2004.
- NAGEL, T., *Θεμελιώδη φιλοσοφικά προβλήματα*, μτφρ. Χρ. Μιχαλοπούλου-Βέικου, εκδ. Σμίλη, Αθήνα 1989.
- NICOLA, U., *Εικονογραφημένη ανθολογία της φιλοσοφίας*, μτφρ. Π. Τριαδά, εκδ. Ενάλιος, Αθήνα 2005.
- ΟΥΝΕΣΚΟ, *Τι δεν γνωρίζουμε; Φιλοσοφικές συναντήσεις της Ουνέσκο*, μτφρ. Μ. Ι. Γίση και Α. Τάση, εκδ. Σμίλη, Αθήνα 2006.
- ROBINSON, D. και GROVES, J., *Ο Πλάτων με εικόνες*, μτφρ. Γ. Σταματέλλος, εκδ. Διάυλος, Αθήνα 2002.